

Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

(Η διαμόρφωση τῆς ιστορικῆς σκέψης στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα)

François Châtelet

Ο ΗΡΟΔΟΤΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΜΗΔΙΚΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ: Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΩΣ ΑΝΑΚΑΛΥΨΗ ΤΟΥ ΠΕΠΡΩΜΕΝΟΥ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ

I

Σύμφωνα μέ τήν παράδοση,¹ περί τό 446, ὁ Ἡρόδοτος διάβασε τά ωραιότερα κεφάλαια τῆς *Ἱστορίας* του στή συνέλευση τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ καί προκάλεσε τέτοιο ἐνθουσιασμό ὥστε νά τόν ἀνταμείψει ἡ Πόλη μέ ἕνα σημαντικό ποσό. Ὅποιος κι ἂν εἶναι ὁ βαθμός ἀυθεντικότητος αὐτοῦ τοῦ μύθου, τό γεγονός ὅτι γεννήθηκε, ὅτι ἔφθασε μέχρις ἐμᾶς, ἔχοντας μάλιστα ὑποστει καί διογκώσεις,² ἀποτελεῖ ἐπαρκή ἀπόδειξη τῆς σημασίας πού ἔδινε ἡ κλασική Ἑλλάδα στήν ιστοριογραφία, στό ἔργο τοῦ Ἡροδότου καί στό θέμα πού πραγματεύεται.³

Περί τά μέσα τοῦ 5ου αἰ. ἡ ἀνάμνηση τῶν Μηδικῶν Πολέμων εἶναι ζωντανή στή μνήμη ὄλων. Ὁ μέγας φόβος, ἡ διείσδυση τῆς τεράστιας στρατιᾶς μέχρι τήν καρδιά τῆς χερσονήσου, ἡ ὀλιγωρία μερικῶν πόλεων καί τό ὑποδειγματικό θάρρος πού ἔδειξαν πολλές ἄλλες, τά ἀτομικά παραδείγματα ἡρωισμοῦ συνιστοῦν συλλογικές μνημές πού δίνουν στήν Ἑλλάδα ἕνα ἐνδοξο παρελθόν. Ἡ δύσκολη νίκη ἐπί τῶν Περσῶν εἶναι τό μείζον γεγονός πού δημιουργεῖ σ' ὄλους τοὺς λαούς τῆς Ἑλλάδας τήν αἴσθησι τῆς δύναμης καί τοῦ μεγαλείου τους· ἡ νίκη αὐτή ἀποκάλυψε στοὺς Ἕλληνες τήν ἀνωτερότητα τοῦ πολιτισμοῦ καί τῶν θεσμῶν τους. Ἡ εἰσβολή τοὺς ἔφερε σέ ἄμεση ἐπαφή μ' ἕναν ξένο καί μακρινό κόσμο, ἕναν κόσμο τεράστιο καί τρομερό ἐνῶ, ταυτόχρονα, τοὺς ἔκανε ν' ἀποκτήσουν ἱστορική συνείδησι τῆς βαθιάς ἐνότητος πού, πέρα ἀπό θεσμικές ιδιαιτερότητες, συγκροτεῖ τοὺς ἀπογόνους τοῦ Ἑλλένου σέ ἕναν ταυτόσημο πολιτισμό κι ἕνα κοινό πεπρωμένο. Μιά κοινότητα στηριζόμενη σέ γεγονότα ἔρχεται ν' ἀντικαταστήσει τή μυθική κοινότητα: ἂν ὁ Δάτις καί ὁ Ἀρταφέρνης δέν εἶχαν νικηθεῖ στό Μαραθῶνα, ἂν ὁ Ξερξης εἶχε θριαμβεύσει στή Σαλαμίνα, ἡ Ἑλλάδα ὀλόκληρη θά εἶχε κατακτηθεῖ καί θά γινόταν μέρος τῆς Ἀυτοκρατορίας πλάι στίς ἄλλες σατραπείες, τήν Αἴγυπτο, τή Συρία ἢ τόν Ἑλλήσποντο. Ἡ δυσχέρεια καί οἱ ἀβεβαιότητες τῆς σύγκρουσις, ἡ μεγαλοπρέπεια τοῦ εἰσβολέα, ἡ ὕλική ὑπεροχή τῶν Βαβυλῶν, ἀκόμα καί οἱ προδοσίαι συντελοῦν στό νά καταστῆ ἐντονότερη αὐτή ἡ συνείδησι μίας ἐνότητος τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς. Οἱ διπλωματικές διαπραγματεύσεις μεταξύ τῶν Πόλεων-Κρατῶν, οἱ πολεμικές διαβουλεύσεις, τά λεπτά ζητήματα πρωτοκαθεδρίας, ἡ ἐκτίμησι τῆς συνεισφορᾶς κάθε Πόλης-Κράτους, ἡ ἀποδοχή θυσιῶν καί ἡ ἀμφίβολη ἔκβασι τοῦ ἀγῶνα ἔθεσαν συγκεκριμένα προβλήματα πού βρῆκαν τή λύση τους μέσα ἀπ' τήν κοινή δράσι.

Παραδείγματος χάριν, οί δισταγμοί τῶν Λακεδαιμονίων μόλις ἔγινε ἡ εἰσβολή εἶναι χαρακτηριστικοί: πρέπει πράγματι νά στείλουμε στρατεύματα ἔξω ἀπό τήν Πελοπόννησο καί νά συμμετάσχουμε στή μάχη πλάι στούς Ἀθηναίους καί τούς Πλαταιεῖς ἢ μήπως εἶναι προτιμότερο ν' ἀρκεστοῦμε στήν ὀχύρωση τοῦ Ἴσθμου καί στήν ὑπεράσπιση τοῦ πάτριου ἐδάφους μέ τή συνδρομή τῶν ἄμεσων συμμάχων μας;⁴ Ἡ Σπάρτη, λίγο καθυστερημένα πράγματι, στρέφεται πρὸς τήν πρώτη λύση· καί ὀφείλουμε νά ἐπισημάνουμε ὅτι οἱ λόγοι πού τήν ὀδηγοῦν σ' αὐτήν τήν ἀπόφαση εἶναι καί συναισθηματικοί καί στρατιωτικοί, καθὼς ἡ κατάσταση πού ἐπικρατεῖ δημιουργεῖ ἕναν σχεδόν αὐτόματο δεσμό μεταξύ τοῦ αἰσθήματος ἀλληλεγγύης τῶν Ἑλλήνων καί τῶν πολεμικῶν ἀναγκῶν.

Συχνά λέγεται ὅτι ἡ κλασική Ἑλλάδα γεννήθηκε ἀπό τους Μηδικούς Πολέμους. Ἄν καί ἡ νίκη ἐπὶ τῶν Περσῶν ἐπέτρεψε στήν ἑλληνική σκέψη νά αὐτοσυνειδητοποιηθεῖ, αὐτό δέν σημαίνει ὅτι ἔτσι λύθηκαν ὅλα τὰ προβλήματα, καί ἡ περίοδος πού ἀρχίζει μετὰ τήν κατάληψη τῆς Σηστοῦ ἀπό τους Ἀθηναίους δέν ἀποπνέει τήν ἠρεμὴ βεβαιότητα πού φέρνει συνήθως στό νοῦ ἡ ἰδέα τοῦ κλασικισμοῦ. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἀπό τόν ἀγῶνα καί τή νίκη ἔχουν ἀνακύψει προβλήματα πού πρέπει νά λυθοῦν. Μεταξύ του 480 καί τοῦ 430, μεταξύ της Σαλαμίνας καί τῆς ἔναρξης τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, οἱ ἑλληνικές Πόλεις-Κράτη μάχονται σέ μία σειρά ἐξωτερικῶν καί ἐσωτερικῶν συγκρούσεων πού θά προβληθοῦν καθαρότατα μέσα ἀπὸ τή διαμάχη μεταξύ της σπαρτιατικῆς ὀλιγαρχίας καί τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας. Καταρχὴν ἐνδιαφέρει ἡ διατήρηση τῆς ἀνεξαρτησίας. Ὁ ἀσιατικός κίνδυνος ἔχει ἀπομακρυνθεῖ, δέν ἔχει ἐξαφανισθεῖ. Ἡ περσικὴ ἰσχύς διατηρεῖται καί οἱ συγκρούσεις συνεχίζονται μέ ποικίλες ἐκβάσεις. Ἀκόμα καί μετὰ τήν Καλλιέιο εἰρήνη ἡ σκιά τοῦ Μεγάλου Βασιλέα ἐξακολουθεῖ νά πλανᾶται πάνω ἀπὸ τή χερσόνησο καί πολλοί πολιτικοί παίζουν τό χαρτί τῆς Ἀσίας κατὰ τή διάρκεια τῶν πολέμων πού σπαράσσουν τήν Ἑλλάδα. Ἡ ἐνότητα πού εἶχε ἐπιτευχθεῖ τῆ στιγμῆ τοῦ μεγάλου φόβου δέν διατηρήθηκε καί ὅσοι σκέπτονται σοβαρά συχνά βλέπουν μέ ἀνησυχία πότε τῆ μία πότε τήν ἄλλη ἑλληνικὴ Πόλη νά συμμαχεῖ μέ τούς βαρβάρους. Ὅμως, ἄλλο εἶναι τό σοβαρότερο κακό. Ἡ συνειδητοποίηση τῆς πολιτιστικῆς ἐνότητας δέν ἀκολουθήθηκε ἀπὸ τήν ἐπίτευξη πολιτικῆς ἐνότητας: αὐτὴ ἡ τελευταία ἐξακολουθεῖ νά εἶναι μία ἐπιθυμία πού κάθε μεγάλη Πόλη — καί κατ' ἐξοχὴν ἡ Ἀθήνα καί ἡ Σπάρτη — ἀποσκοπεῖ νά ἐκπληρώσει πρὸς ἴδιον ὄφελος. Ποιὸς ἔχει τὰ μεγαλύτερα δικαιώματα στήν ἐξουσία; Ἐπικαλοῦνται τίς μυθολογικὲς πηγές, τήν ἀληθινὴ ἢ τήν ὑποτιθέμενη καταγωγή· ἀλλὰ κυρίως ἡ σκέψη στρέφεται στούς Μηδικούς Πολέμους, ποιά καθήκοντα εἶχε ἀναλάβει καθένας τότε, ποιὸς ἔδειξε τότε ἠρωισμό. Ἡ διπλωματία καί οἱ ἀνταγωνισμοί γιὰ τήν ἐπιρροή, ἂν καί οὐσιαστικά στηρίζονται στή δύναμη, συχνά χρησιμοποιοῦν σάν πρόσχημα τίς πράξεις τῶν Θερμοπυλῶν, τῆς Σαλαμίνας ἢ τῶν Πλαταιῶν. Μέχρι τήν εἰσβολή κάθε Πόλις-Κράτος προσπαθοῦσε νά ἐπιτύχει μία ἐσωτερικὴ ἰσορροπία καί τὰ ὄνειρα γιὰ ἡγεμονία δέν ξεπερνοῦσαν ποτέ τῆ γειτονικὴ Πόλη. Ἡ νίκη ἔδειξε τήν ἐκπληκτικὴν δύναμη πού θά κατεῖχε ὅποιος κατόρθωνε νά διοικήσει ὅλους τούς

Ἕλληνες καί πόσα πλούτη θά μπορούσε νά συγκεντρώσει, ὄχι μόνον ἀπό τήν οικονομική διαχείριση τῆς Ἑλλάδας, ἀλλά καί ἀπό τήν ἡγεμονία στή θάλασσα καί τίς ἀκτές τῆς Μεσογείου. Δέν πρόκειται πλέον γιά ἀπλή ἴδρυση ἀποικιῶν καί γιά διοχέτευση τοῦ ὑπερβάλλοντος ἀριθμοῦ πολιτῶν σέ ἐμπορικά παραρτήματα, πρόκειται γιά δημιουργία μίας παγκόσμιας αὐτοκρατορίας ἀνάλογης μ' ἐκείνην πού σχεδίαζαν ὁ Δαρεῖος καί ὁ Ξέρξης. Βέβαια, οἱ ταξιδιωτές εἶχαν ἤδη περιγράψει χώρες μακρινές καί οἱ ἔμποροι εἶχαν ἤδη συνάψει σχέσεις μέ τόν ἀσιατικό κόσμο. Ὅμως, τίς προοπτικές τίς ἄλλαξε ἡ παρουσία τῶν Βαρβάρων στήν ἑλληνική γῆ: κατά τούς Μηδικούς Πολέμους οἱ λαοί τῆς Ἑλλάδας γνώρισαν τήν ἔκταση τοῦ κόσμου, τήν ποικιλία ἐθίμων καί θεσμῶν, τήν πληθώρα προϊόντων καί πλούτου. Αὐτοί οἱ πόλεμοι, ταυτόχρονα μέ τίς μεγάλες καί πολύ σημαντικές μετακινήσεις πληθυσμῶν πού προκάλεσαν, φαίνεται ὅτι παρήγαγαν καί μία οικονομική κίνηση πού ἡ ἔκτασή της δέν εἶχε προηγουμένο. Βέβαια, ἡ μέχρι τότε ἐξέλιξη τήν εἶχε προετοιμάσει καί ὅλα ἦταν, κατά κάποιον τρόπο, ὥριμα ὥστε μία καταστροφή νά προκαλέσει αὐτήν τή δυναμική κινητοποίηση πού χαρακτηρίζει τήν κλασική περίοδο. Οἱ πολεμικοί στόλοι ἔχουν ἀναπτυχθεῖ πολύ καί ἡ ναυσιπλοΐα ἔχει γίνει εὐκολότερη. Ὁ παλαιός πολιτισμός πού βασιζόταν κυρίως στήν καλλιέργεια τῆς γῆς πρέπει πλέον νά δώσει τό προβάδισμα σέ μία νέα οικονομία πού παρέχει πολύ σημαντικότερη θέση στό ἐμπόριο καί ἰδίως στίς συναλλαγές μέ τό ἐξωτερικό. Στόν ὑλικό τομέα, ὅλα ὅσα ὑποσχόταν ἡ μεσαιωνική περίοδος πραγματοποιοῦνται ταχύτατα καί ὁ κίνδυνος φαίνεται νά ἔχει ἐπιταχύνει τήν ἐξελικτική πορεία. Ἡ νίκη, ἀπομακρύνοντας τήν ἀπειλή τῶν Βαρβάρων, ἔχει λύσει μία σειρά προβλημάτων ἐξωτερικῆς πολιτικῆς καί ἐνθαρρύνει τά ἐπεκτατικά ὄνειρα· ὁ πόλεμος, διευρύνοντας τόν ὀρίζοντα καί ἀνατρέποντας τά πλαίσια οικονομικῆς ζωῆς πού προϋπήρχαν ἔχει προκαλέσει διαφωνίες πού λύνονται μόνον μέ τή χρήση βίας.

Ἡ ἴδια ἡ ἐσωτερική δομή τῶν Πόλεων-Κρατῶν ἔχει ἐπηρεασθεῖ σέ μεγάλο βαθμό. Σ' αὐτήν τήν περίπτωση τό παράδειγμα τῆς Ἀθήνας εἶναι, ἀναμφίβολα, τό πιό σημαντικό. Ἡ γενική κινητοποίηση, ἡ πυρπόληση τῆς πόλης ἀπό τόν Ξέρξη, τό πένθος καί ὁ φόβος πού ἔνωσαν ὅλοι οἱ Ἀθηναῖοι ἀπό κοινοῦ συνέβαλαν σέ μία προσέγγιση μεταξύ τῶν κοινωνικῶν τάξεων: ἔστω καί προσωρινά, οἱ φατρίες ἀναστέλλουν τίς μεταξύ τους διαμάχες καί ὁ Ἀριστείδης πηγαίνει νά συναντήσῃ τόν Θεμιστοκλῆ τήν παραμονή τῆς ναυμαχίας τῆς Σαλαμίνας⁵ γιά νά τόν βοηθήσῃ στό ἐγχείρημά του· μετά τή νίκη συμμετέχουν καί οἱ δύο στήν ἀνασυγκρότηση τῆς πόλης. Ἐκεῖνοι πού ὠφελοῦνται περισσότερο ἀπό αὐτήν τήν ἱερή συμμαχία εἶναι οἱ τεχνίτες, οἱ μικρέμποροι, οἱ ναυτικοί: συμμετεῖχαν στίς μάχες μέ ὑποδειγματικό θάρρος καί οἱ «θῆτες», οἱ ὅποιοι κινητοποιήθηκαν ὡς κωπηλάτες, ἔκαναν θαύματα στό Ἀρτεμίσιο, στή Σαλαμίνα, στή Μυκάλῃ. Ἀντίθετα, οἱ πλούσιοι πού ἀποτελοῦσαν τό ἵππικό νικήθηκαν τίς περισσότερες φορές ἀπό τους βαρβάρους πολεμιστές καί ἡ τακτική πού ἀκολούθησαν δέν τούς ἐπέτρεψε νά διακριθοῦν καθόλου.

Οί μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη είχαν θέσει τά θεμέλια της πλήρους δημοκρατίας· όμως ή έγκαθίδρυση μιᾶς ἀπόλυτης πολιτικῆς ισότητος συνάντησε πολυάριθμες ἀντιστάσεις ἐκ μέρους τῶν εὐγενῶν καί τῶν πλουσίων. Ἡ σημασία πού προσέλαβε ὁ λαός κατά τήν ἄμυνα τῆς Πόλης-Κράτους παρέχει στούς δημοκρατικούς ισχυρά ἐπιχειρήματα γιά νά καταλύσουν καί τά τελευταῖα προπύργια τῆς ὀλιγαρχίας τῶν εὐγενῶν: ἀρχικά κατά προτροπή του Θεμιστοκλῆ καί, μετά ἀπό μία περίοδο ἀντίδρασης, χάρη στον Ἐφιάλτη θεσπίζονται νόμοι πού θεσμοθετοῦν τήν πλήρη ισότητα μεταξύ τῶν πολιτῶν. Ἐδῶ, καί πάλι, πρέπει νά ἀποφύγουμε νά ἐκλάβουμε τόν πόλεμο κατά τῶν Βαρβάρων ὡς τόν μοναδικό λόγο γιά τόν ὅποιον ή Ἀθήνα ἔγινε ή κατ' ἐξοχήν δημοκρατία του ἀρχαίου κόσμου. Ἡ σύγκρουση ἀπλῶς ἐνδυνάμωσε μία τάση προγενέστερη: συγκεκριμένα ἐπιτάχυνε τή δημοκρατική καί ἐπεκτατική ροπή τῆς Ἀθήνας καί, ὡς ἐκ τούτου, ἐπέτεινε τόν ἀνταγωνισμό πού τήν ἀντιπαρέθετε πρὸς τήν Σπάρτη, τήν τόσο στέρεα ἐδραιωμένη στίς ὀλιγαρχικές παραδόσεις.

Ὅπως εἶδαμε, ή σημασία του θέματος πού πραγματεύεται, ὁ Ἡρόδοτος ἀναγνωρίζεται ἀπό τους συγχρόνους του καί ή πολιτική κατάσταση τῆς Ἑλλάδας κατά τά μέσα του 5ου αἰῶνα συντελοῦσε, ὥστε νά καθίσταται περισσότερο ἀξιοπρόσεκτη ή παρεχόμενη ἀπό αὐτόν ἀφήγηση τῶν γεγονότων. Ἐκτός ἀπό τήν εὐλογη πατριωτική ὑπερηφάνεια πού μποροῦσε νά προκαλεῖ σέ λαούς εὐχαρίστως παρασυρόμενους σέ ἐθνικιστικές ἐξάρσεις, ἐκτός ἀπό τήν ἴδια τήν περιέργεια πού μποροῦσε νά διεγείρει μέ τό ἀνεκδοτολογικό περιεχόμενό της, ή *Ἱστορία* παρείχε σέ ὅλους ἐπιχειρήματα: ἐπέτρεπε στον ἕναν νά κομπάζει γιά τήν πόλη του· στον ἄλλον νά ὑπερασπίζεται τά συμφέροντα του κόμματός του καί σ' ἕναν τρίτον νά δίνει μαθήματα μετριοπάθειας. Σ' αὐτήν τήν τεράστια συλλογή πού φαινομενικά ἦταν τόσο ἐτερόκλητη, ὁ κοινός νοῦς ἀποκτοῦσε περιεχόμενο καί ή σκέψη ἀναπαράσταση.

Πράγματι, ή Ἱστορία συνιστᾶ ἀπό πολλές ἀπόψεις μία ἐγκυκλοπαίδεια τῶν ἱστορικῶν, γεωγραφικῶν καί κοινωνιολογικῶν γνώσεων τῆς ἐποχῆς. Ὁ ἐτερόκλητος χαρακτήρας της ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι εἶναι ἔργο πού συγκεντρώνει ὅλα ὅσα μπορεῖ καί πρέπει νά γνωρίζει ἕνα εὐρύ πνεῦμα: ἀπό αὐτήν τήν ἀποψη ή ἐμβέλεια του ἔργου ὑπερβαίνει κατά πολύ τους Μηδικούς Πολέμους καί ή πληθώρα παρεκβάσεων, πολύ ἀπέχοντας ἀπό του νά μειώνει τήν ἀξία του, ἀντιθέτως αὐξάνει τό βάρος του καί ἐμπλουτίζει τή σημασία του. Καί ή σπουδαιότητα πού ἀπέδιδαν στήν *Ἱστορία* οἱ Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς του Περικλῆ διατηρεῖται ἀκέραια γιά μᾶς: δέν ὑπάρχει κείμενο πού νά ἐπιτρέπει ν' ἀντιληφθοῦμε μέ μεγαλύτερη εὐρύτητα καί σαφήνεια τήν κρίση ἑνός ἀνθρώπου καλλιεργημένου, μέ πνεῦμα ἀνεξάρτητο, περίεργο καί παρατηρητικό, κρίση ή ὁποία δέν περιορίζεται στά ἱστορικά γεγονότα πού συνεισέφεραν στή διαμόρφωση του κλασικοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλά ἐπεκτείνεται στή μεγαλύτερη δυνατή ποικιλία ἠθῶν καί θεσμῶν του τότε γνωστοῦ κόσμου. Ἀναμφίβολα, ὁ Ἡρόδοτος δέν εἶναι θεωρητικός. Ἀναμφίβολα, δέν ἐκφέρει ἀκριβεῖς πολιτικές κρίσεις καί ἀναφέρει τίς πλέον ἀντιτιθέμενες θεωρίες μέ τήν ἴδια καλή προαίρεση καί τό ἴδιο

χιούμορ. Αντικατοπτρίζει όμως έναν τρόπο σκέψης και συνενώνει στην *Ιστορία* του ποικίλα ρεύματα ιδεών τά όποια προσλαμβάνει τόσο από τους θρύλους και την παραδοσιακή σκέψη, όσο και από τή δική του προσωπική εμπειρία και τό νεοτεριστικό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του.

Ἐπιπλέον, μιά ἐξαιρετικά χρήσιμη συνεισφορά γιά τήν παρούσα μελέτη, ὁ ταξιδιώτης τῆς Αἰγύπτου καί τῆς Ἀνατολῆς ἀναπτύσσει ἐλεύθερα τίς ιδέες του: δέν ἀρκεῖται στήν περιγραφή τῶν ἑλληνικῶν καί ἀλλοδαπῶν συνηθειῶν, ἐπιχειρεῖ, ἂν ὄχι πάντοτε νά τίς ἐξηγήσει, νά τίς δικαιολογήσει τουλάχιστον μερικέες φορές καί νά τίς κατανοήσει· στίς διηγήσεις τῶν γεγονότων προσθέτει μία διερεύνηση, θετική σέ ὀρισμένες περιπτώσεις, τῶν αἰτίων πού τά προκάλεσαν τά ἄτομα δέν περιγράφονται ἀπλῶς· ἀναλύονται καί κρίνονται μέ σοφία καί ἀγαθή προαίρεση· καί ἀκόμη σημαντικότερο, ὑπό τήν προοπτική πού προσπάθησα νά καταστήσω σαφή στήν «Εἰσαγωγή», εἶναι τό γεγονός ὅτι ὁ Ἡρόδοτος ἐπιχειρεῖ νά ὀρίσει τή σημασία τοῦ ἀνθρώπινου πεπρωμένου καθῶς αὐτό συμπλέκεται μέ τό πραγματικό δράμα τοῦ πολέμου, τῆς βίας καί τῆς φιλοδοξίας. Στόν Ἡρόδοτο βρῖσκουμε κάτι περισσότερο ἀπό μία πρωτότυπη ἱστορία, κάτι περισσότερο ἀκόμη καί ἀπό μία συνειδητή ἱστορία. Σίγουρα, δέν πρέπει νά προσπαθήσουμε νά διακρίνουμε σ' αὐτόν τή σκιαγράφηση μίας θεωρίας τοῦ γίγνεσθαι τῶν κοινωνικῶν μορφωμάτων οὔτε μίας θεωρίας τῆς ἱστορικῆς αἰτιότητας. Ὅπως ὡς ἱστορικός καί κοινωνιολόγος, ὁ Ἡρόδοτος παρέχει μόνον ἀσαφεῖς πληροφορίες καί ἀνεπαρκεῖς ἀναλύσεις στούς σύγχρονους μελετητές,⁶ ἔτσι καί ὡς φιλόσοφος ταῆς ἱστορίας ἀπηχεῖ συχνά ιδέες ἀπροσδιόριστες καί σκοτεινές πού προέρχονται ἀπό τήν παράδοση. Ἡ φιλοσοφική του σκέψη δέν εἶναι καθόλου ἀσφαλέστερη ἀπό τή μέθοδό του ὡς ἱστορικοῦ.

Παρ' ὅλα αὐτά, αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἀνάμιξη ὀρθολογισμοῦ ἐν τῇ γενέσει καί ἐπιβίωσης ἀρχαϊκῶν καταλοίπων καθιστᾷ τή μαρτυρία του ἐξαιρετικά πολύτιμη: τό γεγονός ὅτι συμπαραθέτει τά ἀγαπημένα θέματα τῶν λυρικῶν ποιητῶν, τή μεταφυσική πού ἔπαιξε καθοριστικό ρόλο στή γέννησή τῆς τραγωδίας, τίς γνώσεις τῶν λογογράφων καί τῶν ταξιδιωτῶν καί τίς ἀνησυχίες τοῦ συγχρόνου του νεοτεριστικοῦ πνεύματος, εἶναι διπλά ἀποκαλυπτικό. Ἀφενός, ἐπιτρέπει τήν κατανόηση τῶν κυρίων δομῶν τῆς παραδοσιακῆς σκέψης καί τήν ἐπιανεύρεση, μέ τρόπο ἀπλούστερο, θά μπορούσαμε νά ποῦμε ἀποκαθαρμένο, τῆς θεώρησης τοῦ κόσμου πού ὑποστηρίζει τά ἔργα τοῦ Πινδάρου ἢ τοῦ Αἰσχύλου, παραδείγματος χάριν. Ἀφετέρου, καθιστᾷ δυνατή μία καλύτερη κατανόηση τῆς ἀμφισημίας πού χαρακτηρίζει τήν κλασική ἑλληνική σκέψη ἐν τῇ γενέσει της, ὅταν ἐξακολουθεῖ νά ἐμφορεῖται ἀπό μυθολογικό πνεῦμα κι ὁμως εἶναι ἤδη ἀνοικτή στήν ὀρθολογική κριτική. Ὅστε ἡ ἀφήγηση τῶν γεγονότων πού μᾶς παραδίδει ὁ Ἡρόδοτος δέν μᾶς γνωρίζει μόνον, σέ ὅλη τους τήν καθαρότητα καί κατά κάποιον τρόπο ἀπαλλαγμένες ἀπό τίς ἀσάφειες μίας ποιητικῆς ἔκφρασης, τίς ἔννοιες πού ἀνήκουν στήν ἀρχαϊκή σκέψη, ὅπως ἡ ἔννοια τοῦ πεπρωμένου ἢ τοῦ ἁμαρτήματος, μᾶς μαθαίνει ἐπίσης πῶς οἱ ἔννοιες αὐτές, προσαρμοζόμενες στήν πρακτική ἀνθρώπων πού θεωροῦνται στά πλαίσια τῆς ἱστορικότητάς τους,

μετασχηματίζονται και συγχωνεύονται με τις νέες ιδέες τις προερχόμενες από την πολιτική σκέψη, όπως ή έννοια του θεσμικού μέσου ή του πεπρωμένου μίας Πόλης-Κράτους, παραδείγματος χάριν.

Πιστός, όπως φαίνεται, καθρέφτης ενός αναμφίβολα ευρύτατα διαδεδομένου τρόπου σκέψης, ή *Ιστορία*, εξαιτίας της υποδοχής που της έπεφύλαξαν και των ακατάπαυστων αναφορών της Αρχαιότητας σ' αυτήν, έχει πράγματι εξαιρετική σημασία. Δεν αρκεί να πούμε, ακολουθώντας την παράδοση των φιλολογικών κριτικών, ότι ο Ηρόδοτος εισήγαγε, κάπως αδέξια πράγματι, τό στοχασμό του ανθρώπινου παρελθόντος ως έχει· είναι εξίσου ανεπαρκές να επιμείνουμε στο γεγονός ότι αποτελεί την, σχεδόν μοναδική, πηγή των γνώσεών μας για τους Μηδικούς Πολέμους. Η *Ιστορία* περιλαμβάνει επίσης μία σύλληψη του ανθρώπου στα πλαίσια του αισθητού-εγκόσμιου πεπρωμένου του, των λόγων που τον ώθουν να δράσει και των περιστάσεων που τον καταστρέφουν. Η *Ιστορία* δεν αρκείται στην αφήγηση, στην καταγραφή ανέκδοτων: προσδιορίζει αίτια, αναλύει προσωπικότητες και διερευνά τη βαθύτερη σημασία αυτού του συγκλονιστικού δράματος που συνιστά ή βαρβαρική εισβολή και της ανθρώπινης ζωής που καθίσταται λεία της πολιτικής βίας.

II

«Η ιστορία των Μηδικών Πολέμων που έπεται μίας ιστορίας των προηγουμένων τους, της προετοιμασίας τους και των άπώτερων γενεσιουργών αιτίων τους»: κατά τόν Ph.E. Legrand⁷ αυτός είναι ό τίτλος που αντίστοιχει καλύτερα από όποιοδήποτε άλλον στή βαθύτερη πρόθεση του Ηροδότου κατά τή σύνταξη της *Ιστορίας* του. Ακριβώς περί αυτού πρόκειται· πράγματι, ό σοφός έρμηνευτής μās παρέχει έδω έναν καθοδηγητικό μίτο που μās επιτρέπει να προχωρήσουμε στους μαιάνδρους ενός τόσο πυκνά συντεταγμένου έργου. Αναμφίβολα, ή ένότητα δεν αποκαθίσταται στο άκέραιο και υπάρχουν πλήθος άποσπάσματα των οποίων ή σύνδεση με τό σύνολο παραμένει πολύ χαλαρή: εξακολουθεί να υπάρχει ή πλευρά του ιστορικογεωγραφικού compendium [Σ.τ.Μ. σύνοψη, έπιτομη, λατ. στό κ.] και της συλλογής ανέκδοτων. Παρ' όλα αυτά οί παρενθήκαι χάνουν έν μέρος τόν ασύνδετο χαρακτήρα τους και έναρμονίζονται με τόν τεχνικό και, ταυτόχρονα, ήθικοπλαστικό σκοπό του Ηροδότου.⁸ Επιπλέον, αυτή ή θεώρηση της *Ιστορίας* μās επιτρέπει να διακρίνουμε καθαρότερα τή δραματική της δομή: όπως είχε ήδη έπισημάνει ό Burnouf,⁹ ή σύνταξη του έργου είναι συγγενέστερη προς τό δράμα παρά προς τό έπος: αναμφίβολα, πρέπει να υπάρχει μία αφήγηση, να έξυμνηθούν τά κατορθώματα και να δοθεί ζωντάνια στα πρόσωπα του έργου· αλλά εκείνο που προέχει είναι να τονισθούν οί φάσεις μιās τραγικής σύγκρουσης και να ξαναζωντανέψουν οί στιγμές ενός άγώνα που γίνεται όλο και πιο βίαιος και όδυνηρός. Καθώς τό έργο προχωρεί, ή ιστορία αντικαθιστά τό μύθο, ή πληροφορία τό ανέκδοτο, τά γεγονότα αντικαθιστούν την παράδοση. Στο 1^ο βιβλίο πέντε κεφάλαια αρκοούν για τή χρονική διαδρομή

από τον Τρωικό πόλεμο μέχρι την ιστορία του Κροίσου· τό 6^ο βιβλίο αφιερώνει περίπου έκατό κεφάλαια στον πρώτο Μηδικό Πόλεμο, δηλαδή σε χρονικό διάστημα δύο ετών περίπου. Έτσι αποδεικνύεται ότι υπάρχει αντιστοιχία μεταξύ κορύφωσης της δραματικής έντασης και δραματικής πυκνότητας. Η ανεπάρκεια τεκμηρίων για τις αρχαϊκές περιόδους και ή σχετική αφθονία τους όσον αφορά τά πρόσφατα γεγονότα ασφαλώς παίζουν κάποιο ρόλο· αλλά θά ήταν δύσκολο νά μάς διαφύγει ή επιθυμία του συγγραφέα νά επιμείνει στά περιστατικά πού όδηγοϋν σε μία τραγική έκβαση ή όποία του φαινόταν πολύ σημαντική. Χάρη στους Μηδικούς Πολέμους ή Έλλάδα συνειδητοποιεί τό πολιτικό πεπρωμένο της· και τό μεγάλο έργο πού αφηγείται αυτούς τους πολέμους, βυθίζοντας τις ρίζες του στό έπος και στό μύθο, εξελίσσεται προοδευτικά σε αληθινά ιστορική πραγματεία.

Όπως θά δοϋμε, αυτή ή πραγματεία αναπτύσσει μία θεωρία της ιστορικής αιτιότητας και της ανθρώπινης αποτελεσματικότητας αποκαλύπτοντας τις δομές του νεοτεριστικού πνεύματος· σ' ένα βαθύτερο επίπεδο δέχεται την ύπαρξη κάποιου μεταφυσικού στοιχείου αντανακλώντας την επιβίωση αρχαϊκών αντλήσεων. Πέραν τούτων, και αυτό είναι τό σημείο στό όποιο πρέπει καταρχήν νά επιμείνουμε έφόσον αποσκοπούμε στην κατάδειξη της πρωτοτυπίας του έργου, ή *Ιστορία* προχωρεί πριν απ' όλα σ' ένα είδος κοινωνιολογικής αποσαφήνισης της όποίας ή σημασία είναι κεφαλαιώδης. Οί έθνογραφικές παρατηρήσεις, οί σχολιασμοί των θεσμών αποκαλύπτουν μία νέα συνείδηση της θέσης πού κατέχει ό άνθρωπος στον κόσμο. Και μεταξύ των αιτίων της μεγάλης σύγκρουσης υπάρχει ένα πού δέν θά μπορούσε νά ένταχθει στις λεπτομέρειες των γεγονότων και δέν μπορεί νά έξηγηθει από καμία άτομική δράση. Παράλληλα προς τή φιλοδοξία του Κροίσου και την υπερβολή των Βαρβάρων ένας άλλος παράγων επενεργεί μέ την ίδια αναγκαιότητα, και αυτός ό παράγων είναι κοινωνιολογικής τάξεως.

Η σύγκρουση μεταξύ Έλλήνων και Βαρβάρων ήταν αναπόφευκτη. Αυτό τό αναπόφευκτο αποτέλεσμα προκαλείται βέβαια από τον έγωισμό των Μεγάλων Βασιλέων, από τή φιλοδοξία των τοπικών ήγεμόνων, από οικονομικές αντιπαλότητες και από την άπερισκεψία όρισμένων έλληνικών Πόλεων-Κρατών επίσης έκπληρώνει μία θεία δίκη. Όμως, στην κατά τον Ηρόδοτο απόδοση των γεγονότων, υπεισέρχεται ένα άλλο αίτιο. Η αντιπαράθεση πού δέν μπορούσε παρά νά επιφέρει τον πόλεμο είναι αντιπαράθεση δύο πολιτικών δομών οί όποιες δέν κατόρθωσαν νά συνυπάρξουν από τή μία πλευρά, ό κόσμος των Βαρβάρων πού όδηγεϊται από τό πολιτικό καθεστώς του, την κοινωνική του διαμόρφωση, την ίδια τή θρησκεία του σε άπερίσκεπτο έπεκτατισμό και στην ύποταγή όλο και περισσότερων πόλεων και έθνών και από την άλλη πλευρά, ό έλληνικός κόσμος, πολύπλοκος, καλλιεργημένος, διαιρεμένος εξαιτίας των τοπικών ιδιαιτεροτήτων, σαγηνευμένος και αυτός από την περιπέτεια, άπτόητος άποικιστής και κνηγός του έμπορικού κέρδους. Είναι βέβαιο ότι διαπράχθηκαν σφάλματα·

ὅμως ὁ πίνακας πού ζωγραφίζει ἡ *Ἱστορία* παραπέμπει στήν ἰδέα μίας ἀντίθεσης ἀπό ἐκεῖνες πού λύνονται μόνον διά τῆς βίας.

Ἐφεξῆς, ἡ περιγραφή τῶν βαρβαρικῶν ἐθίμων ἀποκτᾶ ἀξιόλογη σημασία. Ὁ Ἑκαταῖος ὁ Μιλήσιος, στό ἔργο του *Περίοδος Γῆς*, ἤδη, ὅπως φαίνεται, εἶχε ἐργασθεῖ ὡς γεωγράφος καί κοινωνιολόγος· εἶχε καταδείξει τήν ἔκταση τοῦ κόσμου καί, μέ τίς γνώσεις πού προσήγαγε, εἶχε ἐνισχύσει τήν κλίση τῶν Ἑλλήνων πρὸς τό ἐμπόριο. Ἀναμφίβολα, ὁ Ἡρόδοτος μετέχει τοῦ ἴδιου πνεύματος: ὡς κοινωνιολόγος θέλει νά δώσει πληροφορίες. Ὅμως, ταυτόχρονα, καθιστᾶ ἐκδηλη τήν ἱστορική σημασία τῶν πολιτιστικῶν παραγόντων καί προβάλλει τήν ἔννοια τοῦ πολιτικοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Καί δέν θ' ἀποτελοῦσε ὑπερερμηνεῖα νά τόν θεωρήσουμε ὡς τόν πρῶτο στοχαστή πού χρησιμοποίησε — μέ τρόπο συγκεχυμένο, εἶναι ἀλήθεια — τήν ἔννοια τῆς πολιτικοκοινωνικῆς δομῆς. Προηγουμένως, οἱ ποιητές ἐπέμεναν στήν ἰδιαιτερότητα τῶν οἰκογενειῶν καί τῶν γενῶν: δέν εἶχαν ποτέ θεωρήσει μ' ἓναν τρόπο τόσο σφαιρικό δύο κόσμους, ὥστε νά καταγράψουν συγκεκριμένα τίς μεταξύ τους διαφορές καί τά κοινά τους σημεία· καί, ὅπωςδήποτε, δέν εἶχαν θεωρήσει τά πράγματα ὑπό προοπτική τόσο καθαρά πολιτική.

Ἀλλά ποιά ἦταν ἡ τελική ἔκβαση αὐτῆς τῆς ἀντιπαράθεσης; Τί ἠθικά ἢ φιλοσοφικά διδάγματα θά μπορούσε νά πάρει ἀπό αὐτήν ἓνας Ἕλληνας τῆς κλασικῆς περιόδου; Ἡ ἀντίθεση ἀναπτύσσεται, ἀρχικά, στό θεσμικό τομέα. Καί δέν εἶναι τυχαῖο τό γεγονός ὅτι ἡ *Ἱστορία*, πολλαπλασιάζει τίς παρατηρήσεις πού ἀφοροῦν αὐτόν τόν τομέα. Ὀλιγαρχικό ἢ δημοκρατικό, τό πολίτευμα πού ἰσχύει στίς περισσότερες ἀπό τίς μεγάλες ἑλληνικές Πόλεις-Κράτη τῆς χερσονήσου εἶναι συνταγματικό: ὁ σεβασμός τῶν νόμων φαίνεται ὅτι εἶναι ἡ κύρια ἐξουσία στήν ὁποία βασίζεται ἡ λειτουργία τοῦ Κράτους καί ὁ Λακεδαιμόνιος Δημάρατος,¹⁰ μιλώντας μέ τόν Ξέρξη, δέν διστάζει νά δηλώσει ὅτι ὁ νόμος εἶναι ὁ μόνος κύριος στόν ὁποῖον δέχεται νά ὑπακούει ὁ πολίτης.

Ἀντίθετα, ἡ Αὐτοκρατορία τῶν Περσῶν παρέχει τήν εἰκόνα μιᾶς ἀπόλυτης μοναρχίας, χωρίς νόμους καί ἐλέγχους, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ εὐαρέσκεια τοῦ δεσπότη καί κάθε διαδοχή συνοδεύεται ἀπό βιαιότητες καί δολοπλοκίες: ὁ ἰσχυρότερος ἢ ὁ πονηρότερος εἶναι ἐκεῖνος πού θριαμβεύει καί, παρασυρόμενος ἀπό τήν ἴδια του τήν ἐπιτυχία, «ἀφήνει νά κυριαρχήσουν πάνω του οἱ πιό βίαιες ὀρέξεις» — ὅπως θά γράψει ἀργότερα ὁ Πλάτωνας. Ὁ Καμβύσης εἶναι σέ θέση νά σκοτώνει τούς οἰκείους του, ν' ἀπειλεῖ τόν Κροῖσο μέ θάνατο καί νά διαπράττει φρικτά ἐγκλήματα: εἶναι ἀπόλυτος ἄρχων. Ἡ *Ἱστορία*, κατ' ἀντιπαράθεση, ἀναφέρει πλῆθος περιπτώσεων ἑλλήνων διοικητικῶν ἀξιωματούχων πού ἀπομακρύνονται κατὰ θεσμική ἐπιταγή ἀπό τήν ἐξουσία καί ὀφείλουν νά ὑπακούσουν στίς ἐντολές ταῆς Πόλης-Κράτους. Ἐκτός αὐτοῦ, ὁ Ἡρόδοτος δέν παραλείπει νά ὑπογραμμίζει τήν πολιτειακή πλευρά τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας: ἤδη στό 1^ο βιβλίο¹¹ ἀναφέρεται διεξοδικά ἡ μετάβαση ἀπό τήν τυραννίδα στή δημοκρατία τῆς ἀθηναϊκῆς Πόλης-Κράτους· παρομοίως οἱ ὀργανικές ἀρχές πού διέπουν τήν Λακεδαιμόνα ἀναλύονται λεπτομερειακά.¹² Ἐκεῖνο πού προσελκύει τήν προσοχή του, ὅσον ἀφορᾷ τήν Αὐτοκρατορία τῶν Βαρβάρων, εἶναι ἡ διοικητική ὀργάνωση

αὐτοῦ τοῦ συγκεντρωτικοῦ σύμπαντος ὅπου ὅλα ἐκπηγάζουν ἀπό τό Μεγάλο Βασιλεῖα καί ὅλα ἐπανέρχονται τελικά σ' αὐτόν.

Ἦπάρχει κάτι περισσότερο ἀπό τήν ἐπιμέλεια ἑνός χρονικογράφου στή φροντίδα μέ τήν ὅποια ὁ Ἡρόδοτος ἀπαριθμεῖ τά διάφορα μέρη τοῦ περσικοῦ βασιλείου, καταγράφει τά μέσα συγκεντρωτισμοῦ καί σημειώνει τίς φορολογικές ὀφειλές κάθε σατραπείας πρὸς τήν κεντρική ἐξουσία: ἀποκαλύπτει μία ἰδιαιτερότητα τοῦ περσικοῦ βασιλείου ἢ ὅποια ἀποτελεῖ πλήρη ἀντίθεση πρὸς τήν ὑπερβολική κατάτμηση τῆς Ἑλλάδας, τήν ἀναρχία της καί τήν ἀδυναμία της νά ἐδραιώσῃ σταθερές ἱεραρχίες. Ἐξάλλου, ἡ ἔκθεση τοῦ Ἡροδότου δέν καταφέρει νά κρύψῃ ὅτι, παρὰ τήν ἀγανάκτηση πού τοῦ προκαλεῖ ἡ σκληρότητα τῶν δεσποτῶν, θαυμάζει τήν τάξη πού ἔχει ἐπιβάλλῃ ὁ Δαρεῖος καί τήν ἀυστηρότητα¹³ τῆς περσικῆς ἐξουσίας. Ἡ θεσμική αὐτή ἀντιπαράθεση συνοψίζεται σέ μία παρατήρηση θεολογικῆς τάξεως.¹⁴ Ἐναντι τοῦ ἀνθρωπομορφικοῦ πολυθεϊσμοῦ τῆς Ἰλιάδας ὁ ἱστορικός προβάλλει τό μονοθεϊσμό τῆς Ἀνατολῆς¹⁵ ὁ ὁποῖος ἀρνεῖται τήν ἀπεικόνιση τῆς θεότητας καί τή «λατρεία τῶν αἰσθητῶν μορφῶν».¹⁶ Ὡστε, ὅπως στήν συγκεντρωτική θεοκρατία ἀντιτίθεται ἡ ποικιλία Πόλεων-Κρατῶν καί πολιτευμάτων, ἔτσι καί στή μοναδικότητα τῆς ὑπέρτατης ἀρχῆς ἀντιτίθεται ἡ πολλαπλότητα θεῶν καί ἡρώων. Καί ἐξ αὐτῶν φαίνεται ὅτι προκύπτει ἡ ἀντίθεση μεταξύ ἑνός πολιτισμοῦ ἤδη ἐκκοσμιευμένου πού ἀναγνωρίζει σάν κύρια ἀξία του τόν ἄνθρωπο καί τοῦ κόσμου τῆς Ἀνατολῆς πού διαπνέεται ἀκόμη ἀπό ἱερολατρεία.

Ἔχουμε λοιπόν δύο ἐμπολέμους πού διαθέτουν δύο ἀνταγωνιστικούς τύπους πολιτεύματος: ἀπό τήν μία πλευρά οἱ Πόλεις-Κράτη πού ὑποτάσσονται μόνον στήν ἐξουσία τοῦ νόμου, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά μιά Αὐτοκρατορία μέ ἰσχυρή διοικητική δομή πού διευθύνεται ἀπό ἕναν παντοδύναμο ἀπόλυτο ἄρχοντα. Ἦταν ἀναπόφευκτο νά ἐκδηλωθεῖ ἡ σύγκρουση: οἱ Μεγάλοι Βασιλεῖς ἦταν, θά μπορούσαμε νά ποῦμε, ἀναγκασμένοι ἀπό τήν ἴδια τούς τή δύναμη νά ἐπιθυμοῦν τήν παγκόσμια κυριαρχία. Ἐφεξῆς, τό Πεπρωμένο ἀποκτᾷ μιά πολιτική χροιά ἢ ὅποια θά γεμίσει μέ τούς πραγματικούς καθορισμούς της τό μεταφυσικό σχῆμα πού πρότεινε ἢ παράδοσε. Ἔχουμε ἐδῶ τήν ἀνακάλυψη ἑνός νέου παράγοντα κατανόησης ὁ ὁποῖος ἐπιτρέπει μιά πιό συγκεκριμένη ἀντίληψη τοῦ ἀνθρώπινου πεπρωμένου. Καί ὁ παράγοντας αὐτός παρουσιάζεται ὡς πάρα πολύ σημαντικός ἂν ὄχι καθοριστικός.

Ἐνῶ ὅσον ἀφορᾷ τόν τομέα τῶν πολιτικοκοινωνικῶν δομῶν ὁ ἱστορικός δέν παραλείπει ποτέ νά ὑπογραμμίσῃ τίς ἀντιθέσεις καί νά προβάλλῃ τήν ἐπιλογή τῆς θείας Πρόνοιας πού ἔδωσε τή νίκη στήν πόλιν, ἀποφεύγει ἐπιμελῶς νά δηλώσῃ κάποια προτίμηση ὅσον ἀφορᾷ τά πολιτιστικά ἤθη, τά ἔθιμα, τίς «φυλές» ἢ τά ἄτομα. Σ' αὐτήν τήν περίπτωση ἀρκεῖται στήν κατάδειξη τῶν διαφορῶν. Στό ἐπίπεδο αὐτό τό θέμα τῆς διαφορᾶς ὑπερτερεῖ ἔναντι ἐκείνου τοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Ἔχουμε ἤδη ἐπισημάνῃ τή βαθύτερη σημασία τῶν «παρενθηκῶν». Ὁ Ἡρόδοτος ἐνδιαφέρεται νά δώσει ἕνα μάθημα σχετικισμοῦ. Βέβαια, εἶναι δυνατόν ν' ἀντιπαρατεθεῖ γενικότερα τό ἑλληνικό «πνεῦμα» ἔναντι τοῦ

βαρβαρικού «πνεύματος»: αλλά μία τέτοια αντιπαράθεση εξακολουθεί να είναι άσαφής: δέν αρκεί ως εξήγηση τῶν αἰτίων τοῦ πολέμου. Οἱ Ἕλληνες, παραδείγματος χάριν — ἐδῶ ἐκδηλώνεται σαφῶς ἡ «ἀμεροληψία» τῆς Ἱστορίας — δέν εἶναι ἄμοιροι δόλου. Ἔχουν κάποια ροπή πρὸς τὴν περιαιτολογία καὶ πιστεύουν μ' ἓναν ἔνοχο σωβινισμό τὰ παραμύθια τῆς γαϊγιᾶς, γιατί ἀπὸ κείνα ἀντλοῦσαν τό ἔργο τούς οἱ λογογράφοι, ἀντὶ νὰ συγκεντρώνουν στοιχεῖα προερχόμενα ἀπὸ βαρβαρικές πηγές. Παρὰ τὴν παραδοχὴ αὐτῶν τῶν ἐλαττωμάτων ὁ Ἡρόδοτος ἐπαινεῖ τὴν μετριοπάθεια τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς καὶ συχνά ἀναφέρεται στὸν ἔρωτα γιὰ τὴν ἐλευθερία, τὴν περιφρόνηση τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν καὶ τό θάρρος τοῦ Ἕλληνα πολίτη.¹⁷ Πάντως, εἶναι εὐκόλο ν' ἀνακαλύψουμε στὴ διήγηση ἐξαιρετικά εὐνοϊκά σχόλια καὶ γιὰ τούς Βαρβάρους οἱ ὁποῖοι ἀπεχθάνονται τό ψέμα, ξέρουν ν' ἀνταμείβουν τὸν ἄξιο καὶ νὰ θυσιάζονται γιὰ τὸν ἡγεμόνα τους καθὼς καὶ νὰ ἐκτιμῶν τὶς γενναῖες πράξεις.¹⁸ Εἶναι σαφές ὅτι τίποτε ἀπ' ὅλα αὐτὰ δέν θὰ μπορούσε νὰ ἐκληφθεῖ σάν ἄμεσο ἢ ἔμμεσο αἴτιο τῆς σύγκρουσης πού ἀναστάτωσε τὸν ἀρχαῖο κόσμο κατὰ τό δεύτερο ἡμισυ τοῦ 6^{ου} αἰ. Ὅσο γιὰ τὶς παρατηρήσεις ψυχολογικῆς τάξεως, αὐτές ἀποκαλύπτουν μὲν τὴν βαθιὰ διαφοροποίηση ἀτόμου ἀπὸ ἄτομο, ἀλλὰ δέν ὑποδηλώνουν κανενός εἶδους «φυλετική» θεώρηση· σ' ὅλους τους ἀνθρώπους μπορεῖ κανεὶς ν' ἀνακαλύψει δόλο, ἐγωισμό καὶ δειλία, ἥρωισμό, σωφροσύνη καὶ ἀφοσίωση.¹⁹

Ἡ ἴδια ἀμερόληπτη καλὴ προαίρεση διαπνέει τὶς ἀναλύσεις πολιτιστικῆς τάξεως. Γιὰ τὸν Ἡρόδοτο, ἡ σύγκρουση δέν φαίνεται νὰ προέρχεται ἀπὸ τὶς διαφορές μεταξύ τῶν πολιτισμῶν καὶ, ὅπωςδήποτε, αὐτές οἱ διαφορές δέν θὰ ἔπρεπε νὰ προκαλοῦν ἐχθρότητα μεταξύ τῶν ἐθνῶν. Παραδείγματος χάριν, στὴν ἀπέραντη αὐτοκρατορία τῶν Βαρβάρων ἐπικρατεῖ μία τεράστια ποικιλία: τὰ ἔθιμα διαφέρουν πολὺ ἀπὸ τὴν Ἰνδία μέχρι τὴν Αἴγυπτο καὶ ἡ ἐνότητα πού χαρακτηρίζει τὸν κόσμο τῶν Περσῶν δέν ἐκπηγάζει καθόλου ἀπὸ κοινὰ ἔθιμα ἀλλὰ ἀπὸ μία ἀπόλυτη βούληση πού ὁ ἀπόλυτος ἀρχὼν ἐνέχει θέση ἐνσαρκωτῆ της. Παντοῦ παρατηροῦνται παράξενες πρακτικές — τῶν Ἰνδῶν πού τρῶνε τούς γονεῖς τους, τῶν Θρακῶν πού ζευγαρώνουν δημόσια —, ἐπισημαίνονται περιέργες τεχνικές, ἀξιοθαύμαστες ἐφευρέσεις. Μία τέτοια ποικιλία ἀναγκαστικά ὀδηγεῖ στὴν πιὸ μεγάλη ἐπιείκεια: καθένας εἶναι τόσο στενά δεμένος μὲ τὰ ἔθιμα του ὥστε νὰ θεωρεῖ ὅτι μόνον αὐτὰ εἶναι σωστά. Ἀλλὰ, στὴν πραγματικότητα, τίποτε δέν ἐπιτρέπει ἓναν ἀπόλυτο καθορισμὸ τοῦ καλύτερου ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῆ. Ἐξάλλου, σοφία εἶναι νὰ μὴν μένει κανεὶς ἀδιάβρωτος ἀπὸ τὶς ξενικές ἐπιρροές: ὁ ἱστορικός διδάσκει, κατὰ κάποιον τρόπο, τούς Ἕλληνες ὅταν καταδεικνύει τὶς βαρβαρικές καταβολές πολυάριθμων θεοτήτων τοῦ ἑλληνικοῦ πανθέου.²⁰ Καὶ ὅταν ἀναφέρει τὴν ἀμηχανία τοῦ Ἐκαταίου πρὸ τῶν ἀποκαλύψεων πού ἔκαναν οἱ αἰγυπτιοὶ ἱερεῖς γύρω ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα τοῦ πολιτισμοῦ τους,²¹ ἀποκαλύψεων οἱ ὁποῖες ἐκμηδενίζουν τὶς γενεαλογικὲς ἐπινοήσεις τῶν λογογράφων. Μία ἀπὸ τὶς πλέον ἀξιοσημείωτες ἀρετὲς τῶν Περσῶν εἶναι ἀκριβῶς τό γεγονὸς ὅτι ξέρουν νὰ εἶναι ἀνοικτοὶ στὶς συνήθειες ἄλλων λαῶν.²² Συνεπῶς, ἐκεῖνο πού προέχει εἶναι νὰ μὴν ἐκφέρονται κρίσεις σ' αὐτὸν τὸν τομέα: πρέπει,

ὅσον ἀφορᾶ τὰ ἔθιμα, ν' ἀντιμετωπίζονται μέ σεβασμό καί μέ τή φρόνηση πού ἀπαιτεῖ ἡ διερεύνηση ποικίλων ἐθνικῶν θρησκευτῶν.²³ Τά πολιτιστικά μορφώματα παρουσιάζουν ἀπέραντη ποικιλία καί δέν ἀπορρέει ἀπό αὐτά ἡ καθαρή ἀντίθεση ἡ ὁποία καθίσταται προφανῆς στίς πολιτικές δομές. Ἄν ὁ Μέγας Βασιλεύς εἶναι «ἐκ φύσεως» φιλόδοξος, αὐτό δέν ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι εἶναι Πέρσης ἀλλά στήν θέση τοῦ ἐπικεφαλῆς μίας αὐτοκρατορίας πού τόν παρακινεῖ στήν κατάκτηση καί τή βία.

Αναμφίβολα, ἡ ἔρευνα τοῦ Ἡρόδοτου δέν ἔχει τήν καθαρότητα πού τῆς ἀποδίδεται ἐδῶ: συνίσταται σέ παρατηρήσεις καί δέν εἶναι σαφῆς ὁ διαχωρισμός μεταξύ ἐκείνων πού ἀποδίδονται σέ πολιτικούς θεσμούς καί ἐκείνων πού προέρχονται ἀπό τὰ ἔθιμα. Παρ' ὅλα αὐτά, δέν ἀρκεῖ νά ποῦμε ὅτι τό πολιτικό στοιχείο, θεωρούμενο αὐτόνομο, τό στοιχείο πού θ' ἀποκαλυφθεῖ σάν αἴτιο στήν πορεία τῶν γεγονότων καί ἀντλεῖ τή δύναμή του ἀπό τή θεία βούληση, παίζει κάποιον ρόλο: διαθέτει μία καθοριστική ἰσχὺ ἡ ὁποία προσιδιάζει σ' αὐτό καί μόνον.

Ὡστε οἱ «παρενθῆκαι» χρησιμεύουν στό σχεδιασμό καί τό χρωματισμό τοῦ γεωγραφικοῦ καί λαογραφικοῦ πλαισίου ἐντός του ὁποίου ἐκτυλίσσονται τά ἱστορικά δρώμενα. Εἶδαμε, λίγο πῶ πάνω, ποιὰ εἶναι ἡ νεοτεριστική συνεισφορά αὐτοῦ τοῦ τρόπου προσέγγισης τῶν γεγονότων στήν κατανόηση τῆς ἱστορικότητας τοῦ ἀνθρώπου: ὁ βαθύτερος ἀνταγωνισμός εἶναι ὁ πολιτικός· ἡ ἔκβαση τῆς σύγκρουσης εἶναι ὁ θρίαμβος ἑνός ὀρισμένου τύπου θεσμῶν. Ἐπιπλέον, ἡ μέριμνα νά τεθεῖ τό ἄτομο ἐντός του πολιτιστικοῦ καί κοινωνικοῦ πλαισίου του, τό ἱστορικό γεγονός ἐντός του γεωγραφικοῦ πλαισίου του, ἐπιμαρτυρεῖ, ὄχι μόνον τόν ἐν τῇ γενέσει ὀρθολογισμό ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται ἐπίσης καί στό φιλοσοφικό στοχασμό, ἀλλά καί μία ἐκδηλη παραδοχή τῆς σημασίας τῶν ὑλικῶν καί διυποκειμενικῶν παραγόντων ἡ ὁποία ὀφείλεται στήν εὐαίσθητοποίηση τῆς συνείδησης τοῦ πολιτικοῦ στοιχείου. Ἔτσι, ὁ Ἡρόδοτος πολλαπλασιάζει τίς γεωγραφικές παρατηρήσεις. Ὁ σκοπός του εἶναι βέβαια διδακτικός· ἀλλά, ἐπιπλέον, ἐπιχειρεῖ νά προσδώσει μία νέα διάσταση στά ἀνθρωπινὰ δρώμενα πού κατ' αὐτόν τόν τρόπο ἀποκτοῦν ὀλόκληρη τή σημασία τους. Ἐπιμένει ἰδιαίτερα στά οἰκονομικά δεδομένα: παραδείγματος χάριν, ἡ Λυδία εἶναι μιὰ χώρα τῆς ὁποίας τό ἔδαφος ἐγγυᾶται μεγάλο πλοῦτο.²⁴ ἡ Αἴγυπτος — πού ἡ περιγραφή τῆς καταλαμβάνει ἕνα ὀλόκληρο βιβλίο — ἔχει ἐπίσης μελετηθεῖ ἐπιμελῶς ἀπό τήν ἄποψη αὐτή, καί, διαβάζοντας τίς ἀφιερωμένες σ' αὐτήν σελίδες, δέν μπορεῖ νά παραγνωρίσει κανεῖς τό γεγονός ὅτι ὁ αἰγυπτιακός κόσμος πάντοτε προσεῖλκε τους Ἕλληνες λόγω τῆς ἀρχαιότητάς του, λόγω τῆς αὐστηρῆς ὀργάνωσής του, τῆς μεγαλόπρεπης θρησκείας του, τῆς ἀρχιτεκτονικῆς του, ἀλλά καί ἐπειδὴ συνιστᾶ — ὅπως καί ὁ Ἑλλήσποντος καί ἡ Σικελία — ἕναν ἀπό τους σιτοβολῶνες πού προσφέρονται γιά τήν ἐξυτηρέτηση τῶν ἀναγκῶν τῆς χερσονήσου καί βρίσκειται ἐντός τῆς, θά μπορούσαμε νά ποῦμε, συνήθους ἀκτίνας δράσης τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορίου. Ὁ Ἡρόδοτος δέν φθάνει μέχρι τοῦ σημείου νά δώσει οἰκονομική ἐρμηνεία τῆς ἐξέλιξης τῶν γεγονότων: ἂν καί ἐπισημαίνει τό ρόλο πού ἔπαιξαν οἱ οἰκονομικοὶ παράγοντες στήν ἐκρηξη ἐπιμέρους ἀψιμαχιῶν μεταξύ μίας

πόλης-Κράτους και κάποιας άλλης²⁵ αν και καταδεικνύει ότι μεταξύ των κινήτρων της σύγκρουσης πρέπει να συγκαταλέγονται τόσο η ιδέα που είχαν οι Βασιλείς ότι η Ελλάδα ήταν εύφορη, όσο και η ελπίδα που έτρεφαν οι Αθηναίοι ότι θ' απεκόμιζαν λάφυρα από τη Μικρά Ασία, αυτά φαίνεται ότι είναι, για τον Ηρόδοτο, περιστασιακά ή δευτερεύοντα αίτια.²⁶ Έξακολουθεί βέβαια να ισχύει το γεγονός ότι, πίσω από το γραφικό ή το περιστασιακό, η Ιστορία από τη γένεσή της παρέχει στοιχεία τα οποία θα θεωρηθούν αργότερα ως θεμελιώδη από την εξειδικευμένη επιστημονική έρευνα. Μέ τον ίδιο τρόπο, ο Ηρόδοτος εκδηλώνει ενδιαφέρον για τις τεχνικές που εφαρμόζονται, ένα ενδιαφέρον συνδεδεμένο με την ανάπτυξη του εμπορικού πολιτισμού και την εμφάνιση της οργανωμένης και εκτεταμένης βιοτεχνίας: αναφέρονται μέθοδοι ύδρευσης των αγρών, εξόρυξης μεταλλευμάτων ή μετάδοσης των ειδήσεων. Όπως και αν έχει τό πράγμα, όσο ανολοκλήρωτη και κακώς οργανωμένη και αν είναι, η Ιστορία παρέχει άφθονες παρατηρήσεις και πληροφορίες που σκιαγραφούν για τον προσεκτικό αναγνώστη την όψη του υλικού πολιτισμού της ανατολικής και της κεντρικής Λεκάνης της Μεσογείου.

Είναι αλήθεια ότι αυτή η κοινωνιολογία των πολιτισμών που στρέφει την προσοχή της αρχικά στους θεσμούς και τις κοινωνικές δομές, κατόπιν στα έθιμα, στους υλικούς συσχετισμούς καθώς και τους πολιτιστικούς παράγοντες, παραμένει συχνά ελάχιστα ορθολογική. Βυθίζει τις ρίζες της στην παραδοσιακή σκέψη και η αφέλεια την οποία προσάπτουν στον ιστορικό είναι συνδεδεμένη με την αρχαϊκή προοπτική που αυτός υιοθετεί συχνά. Έτσι, για να σταθούμε μόνον σ' ένα παράδειγμα, όταν θέτει θέματα ένταξης ακολουθεί την τεχνική των λογογράφων: η αιτιολόγηση της έλληνικής καταγωγής του Αλέξανδρου, βασιλιά της Μακεδονίας κατά την περίοδο του δεύτερου Μηδικού Πολέμου, δέν είναι καθόλου πειστική και προσεταιρίζεται μυθικές γενεαλογίες.²⁷ Απέχουμε ακόμη αρκετά από τις γλωσσολογικές και γεωγραφικές εργασίες του επόμενου αιώνα.

Παρά ταυτα, μαζί με την ανάπτυξη μίας πολιτικής θεώρησης του κόσμου εκδηλώνεται και μία ορθολογική κριτική των πολιτιστικών δεδομένων. Αυτό μπορεί να καταδειχθεί επαρκώς ακόμη και με τρία μόνον παραδείγματα. Διερωτώμενος για την καταγωγή των Σκυθών ο Ηρόδοτος αναφέρει τέσσερις εξηγήσεις, τρεις από τις οποίες προέρχονται από τους έλληνικούς και τους βαρβαρικούς μύθους. Και υποστηρίζει έκδηλα την τέταρτη²⁸ της οποίας ο ρεαλιστικός χαρακτήρας είναι κατά πολύ εμφανέστερος: οι Σκύθες, πιεζόμενοι από τους Μασσαγέτες, εισέβαλαν στη χώρα των Κιμμερίων και εξεδίωξαν τους κατοίκους της απομακρύνοντάς τους μέχρι τον Καύκασο. Συνεπώς, σ' αυτό τό σημείο παραμερίζονται οι μυθολογικές καταβολές: αυτό τό έθνος δέν κατάγεται από έναν απόγονο του Διός και του ποταμού Βορυσθένη, ούτε από τό δευτερότοκο γιό μιās γυναίκας-φιδιού και του Ηρακλή, δημιουργήθηκε από τις μεγάλες μετακινήσεις πληθυσμών την ύπαρξη των οποίων έχουν επιβεβαιώσει οι σύγχρονες έρευνες. Τό ίδιο ορθολογικό πνεύμα εκδηλώνεται και στην περίπτωση ενός θρησκευτικού

προβλήματος: ποιά ή πραγματική φύση του θεοῦ τῶν Γετῶν Ζάλμοξι;²⁹ εἶναι ἀληθινά θεῖο πρόσωπο ἢ εἶναι ἄνθρωπος ὁ ὁποῖος, ἐπειδή ἐδίδασκε μία θεωρία περί ἀθανασίας, εἶχε βρεῖ κάποιο τέχνασμα ὥστε ν' ἀναγεννᾶται μπροστά στους μαθητές του; Ὁ Ἡρόδοτος δέν ἐπιτρέπει στόν ἑαυτό του νά λύσει τό πρόβλημα, ἀλλά διηγεῖται λεπτομερῶς τήν ἐρμηνεία πού δίνουν οἱ Ἕλληνες τοῦ Πόντου καί τοῦ Ἑλλησπόντου, μιά ἐρμηνεία ἐκπληκτικά ρεαλιστική ἐπειδή, σύμφωνα μ' αὐτήν, ὁ Ζάλμοξις ἦταν σκλάβος πού ἀπέκτησε περιουσία καί ἀργότερα γοήτευσε τούς Γέτες «ἀνθρώπους μᾶλλον ἀπλοϊκοῦς» διαδίδοντας ὅτι πέθανε καί ἐπανεμφανιζόμενος μετά ἀπό κάποιο χρονικό διάστημα γιά νά ἐπικυρώσει μ' αὐτόν τόν τρόπο τή θεωρία του. Ὅστε, παραλαμβάνοντάς την ἀπό τόν Πρόδικο τόν Χίο,³⁰ ὁ Ἡρόδοτος δέχεται — ἔστω καί ὡς πιθανή — μία ἐξαιρετικά τολμηρή ἱστορική ἐρμηνεία ὅσο καί ἂν αὐτή ἀφορᾷ, εἶναι ἀλήθεια, μία πεποίθηση τῶν Βαρβάρων. Τό πνεῦμα πού διαπνέει τήν ἔρευνα γύρω ἀπό τά αἷτια τῆς τρέλας τοῦ Κλεομένη³¹ εἶναι ἀνοικτό στήν ὀρθολογική ἐρμηνεία ἔστω καί ἂν ὁ ἱστορικός διατηρεῖ τή σωφροσύνη του: πρέπει ν' ἀποδοθεῖ ἡ τρέλα τοῦ Κλεομένη στό γεγονός ὅτι ἀδίκησε τόν Δημάρατο ἢ μήπως, ἀπλούστερα, προέρχεται ἀπό τήν ἀλόγιστη κατανάλωση οἴνου; Ἡ πρόδηλη ἄποψη τοῦ συγγραφέα συντάσσεται μέ τήν πρώτη ἐρμηνεία: πάντως, ἐπισημαίνει τήν ἄποψη τῶν Σπαρτιατῶν κατά τήν ὁποία ὁ βασιλιάς τους, λόγω τοῦ συγχρωτισμοῦ μέ τούς Σκύθες, εἶχε συνηθίσει νά πίνει ἄκρατον οἶνον.

Ὅμως, τά σπέρματα θετικισμοῦ πού ἐμπεριέχονται στίς λεπτομέρειες τῆς ἱστορίας εἶναι ἡ μοναδική ἔνδειξη ὅτι τό ἔργο ἀπηχεῖ τίς νεοτεριστικές τάσεις τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Ἐκεῖνο πού πράγματι συνιστᾷ παράδειγμα γιά τήν κλασική Ἑλλάδα εἶναι κυρίως ἡ εὐρύτητα τῶν ἀπόψεων τοῦ Ἡροδότου. Ἀπό αὐτήν τήν ἄποψη εἶναι, ὡς «βαρβαρόφιλος», πρόδρομος ἐκείνων τῶν σοφιστῶν πού μερικά χρόνια ἀργότερα θ' ἀρχίσουν τόν ἀγῶνα κατά τῶν ἑλληνικῶν προκαταλήψεων συγκρίνοντάς τες μέ ὅτιδήποτε μή ἑλληνικό. Ὁ Πλούταρχος θά κατηγορήσει αὐστηρά τόν ἱστορικό γιά ἐξύμνηση τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Περσῶν, γιά ἀπόδοση σ' αὐτούς μερικῶν ἀπό τίς ὠραιότερες ἐπινοήσεις, γιά τήν ἀναφορά στίς ἀρετές τους καί τήν ἐπισήμανση τοῦ ἥρωισμοῦ τους. Ἄν καί ἡ *Ἱστορία* ἐξαιρεῖ τήν ἀρετή καί τό θάρρος τῶν Ἑλλήνων, δέν τό κάνει αὐτό ποτέ ὑποτιμώντας τούς ἀντιπάλους τους. Ὅπως ὁ Αἰσχύλος στους Πέρσες προβάλλει μία συγκλονιστική εἰκόνα τῶν ἠττημένων τῆς Σαλαμίνας, ἔτσι καί ὁ Ἡρόδοτος, ἤδη διαπνεόμενος ἀπό οἰκουμενικό πνεῦμα, συνθέτει μία εἰκόνα τῶν Βαρβάρων ἐντελῶς ἀμερόληπτη, γιά νά μήν ποῦμε εὐνοϊκή. Ὅταν τούς προσάπτει κάτι, αὐτό ἀναφέρεται σέ συγκεκριμένους ἀνθρώπους, σέ θεσμούς, ὄχι στόν πολιτισμό τους· ἀκόμη λιγότερο στή «φυλή». Πολίτης μίας ἑλληνικῆς πόλης στή Μικρά Ἀσία ἐξηρημένης ἀπό τό Μέγαλο Βασιλέα, διαμορφωμένος ἀπό τήν ἀρμονική ἰωνική σκέψη, μέγας ταξιδευτής καί ἀφοσιωμένος ὀλόψυχα στή δημοκρατικότερη Πόλη-Κράτος τῆς Ἑλλάδας, ὁ Ἡρόδοτος, στή συμβολή πολλαπλῶν διανοητικῶν ρευμάτων ὀρίζει, καί μόνον μέ τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο περιγράφει ὅσα ἔχει δεῖ,

έναν άνθρωπισμό πού οί κοινωνικές εντάσεις καί οί έσωτερικές διαμάχες τῶν προσεχῶν ἐτῶν θά ἐξαφανίσουν σχεδόν.

Ακόμη καί στόν πολιτικό τομέα, ἐκτός της ἀξίας πού ἀναγνωρίζει στή διοικητική ὀργάνωση τῆς Αὐτοκρατορίας, φαίνεται ὅτι εὐχαρίστως καταγράφει, παραδείγματος χάριν, τά κατασταλτικά μέτρα πού ἀποφάσισαν νά ἐφαρμόσουν οί περιφερειακοί διοικητές τοῦ Δαρείου μετά τήν κατάπνιξη τῆς ἐξέγερσης στήν Ἰωνία.³² Καί δέν παύει ποτέ κατά τή διάρκεια τῆς ἀφήγησής του νά ἐκδηλώνει μία ἔντονη ἀντιπάθεια γιά τούς ἡγέτες τῶν ἐπαναστατῶν κατηγορώντας τους γιά δολιότητα, ματαιοδοξία καί ἠλιθιότητα. Ὁ ἱστορικός, σχεδόν ἀμερόληπτος πολιτικά καί ἀπλῶς ἐχθρός τῆς ὑπερβολῆς, ἀντιτίθεται σέ κάθε πολιτιστική μονοσημαντότητα. Μεταξύ τῶν ἀποδείξεων τῆς τρέλας τοῦ Καμβύση ἀναφέρει τήν ἔλλειψη σεβασμοῦ ἐκ μέρους του πρὸς τά αἰγυπτιακά ἥθη καί ἔθιμα καθὼς καί τίς βιαιοπραγίες του κατά τῶν τοπικῶν θεοτήτων.³³ παίρνοντας ὁ ἴδιος τό λόγο καί ἐπωφελοῦμενος ἀπό τό παράδειγμα αὐτῆς της τρέλας ἐξάγει ἓνα μάθημα σχετικισμοῦ τό ὁποῖο προαγγέλλει ὄχι μόνον τήν ἐπιχειρηματολογία τῶν σκεπτικιστῶν,³⁴ ἀλλά ἀκόμη καί ἐκφάνσεις τῆς σύγχρονης σκέψης ὅπως τοῦ Μονταινιέ ἢ τῶν φιλοσόφων του 18^{ου} αἰώνα: «Πράγματι, ἂν προτεινόταν σέ ὅλους τους ἀνθρώπους νά κάνουν ἐπιλογή μεταξύ ὅλων τῶν ἐθίμων καί ἂν τούς ἐπεβάλλετο νά διαλέξουν τά ὠραιότερα, καθένας, μετά ἀπό ὠριμη σκέψη, θά διάλεγε τά ἔθιμα τῆς χώρας του· τόσο πολύ πεπεισμένοι εἶναι ὅλοι, καθένας ἀπό τήν πλευρά του, ὅτι τά δικά τους τά ἔθιμα εἶναι καλύτερα ἀπό ὅλα τ' ἄλλα».

Συνεπῶς, «ἡ Ἱστορία τῶν Μηδικῶν Πολέμων, τῆς προετοιμασίας τους καί τῶν ἀπώτερων αἰτίων τους», δηλαδή ἡ ἱστορία τῶν γεγονότων ἐκείνων πού ἐπέτρεψαν στούς Ἑλληνες νά συνειδητοποιήσουν τήν ὑπεροχή τοῦ πολιτισμοῦ καί τῶν θεσμῶν τους, πολύ ἀπέχοντας ἀπό τοῦ νά συνιστᾷ ἀπολογία τῆς νικήτριας χώρας, δίνει ἓνα μάθημα μετριοπάθειας. Τώρα ἡ συνεισφορά τῆς Ἱστορίας στό Πνεῦμα φανερῶνεται σ' ὅλη τήν περιπλοκότητά της: ἀφενός, στό ἐπίπεδο τῆς ἀφήγησής τῆς νίκης τῶν Ἑλλήνων καί τῆς προσπάθειας ν' ἀποκαλυφθοῦν τά κοινωνιολογικά — μέ τήν εὐρύτατη ἔννοια τοῦ ὄρου — αἰτία της, ἢ ἀξία τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου ἀποδεικνύεται μέσω τῆς σύγκρισής του πρὸς τόν κόσμο τῶν βαρβάρων καί, κυρίως, τονίζεται ἡ λάμψη τῶν συνταγματικῶν πολιτευμάτων διά τῆς ἀντιπαράθεσής τους πρὸς τό βαρβαρικό δεσποτισμό. Ἐτσι, ἡ Ἱστορία συντελεῖ ὥστε νά ἐνισχυθεῖ ἡ ἰδέα τοῦ Ἑλληνα — κυρίως τοῦ Ἀθηναίου — ὅτι τό πεπρωμένο του εἶναι νά μεταδώσει στόν κόσμο τή φιλελεύθερη σκέψη — μέ τήν πολιτιστική, πολιτική καί οικονομική ἔννοια τοῦ ὄρου. Ἀφετέρου, ἡ ἴδια ἢ ἀντικειμενικότητα τῆς Ἱστορίας ἀπαγορεύει τήν κριτική ἀντιμετώπιση ἢ τήν προिमодότηση ὁποιοῦδήποτε πολιτισμοῦ: ἂν καί ἀναγνωρίζονται οἱ ἀντιθέσεις μεταξύ του ἑλληνικοῦ κόσμου καί τοῦ περσικοῦ πνεύματος, δέν ἐπιτρέπεται ἡ ὑποτίμηση τοῦ δευτέρου ἐπ' ὠφελεία τοῦ πρώτου.

Από τήν πρώτη στιγμή πού ἡ ἱστορία ἀποκτᾷ συνείδηση ἀνοίγεται σέ μιὰ ρεαλιστική κριτική στήν ὁποία, ἀναμφίβολα, ἡ σύγχρονη της φιλοσοφία δέν ἔχει

φθάσει ακόμη. Αυτό τό άνοιγμα τής προσδίδει έναν ανθρωπισμό πού προαγγέλλει τίς επαναστατικές προσπάθειες τών προσεχών δεκαετιών. Η «Εισαγωγή» τής παρούσας μελέτης μέ συνεχείς αναφορές στό έργο του Ήροδότου, έχει φθάσει ήδη στά συμπεράσματα πού μπορούν νά εξαχθούν από αυτήν τήν πρώτη πλευρά τής Ιστορίας. Άς μάς επιτραπεί πάντως νά επισημάνουμε καί πάλι, προσάγοντας μία πρώτη επαλήθευση στην προταθεισα υπόθεση, ότι επιβεβαιώνεται έδω ό στενός δεσμός μεταξύ της σύλληψης τής ανθρώπινης ιστορικότητας καί τής εμφάνισης του πολιτικού στοιχείου. Η πολύ εκτεταμένη εισαγωγή, ή ανάλυση τών περιστάσεων πού οδήγησαν στην ίδια τήν εισβολή αποκτούν τή βαθύτερη σημασία τους μόνον υπό τήν προοπτική πού προτείνουμε έδω. Πρόκειται για γεγονότα τά όποια επηρέασαν άμεσα τό γίνεσθαι τών Πόλεων-Κρατών καί μάλιστα: αυτό πού θέτει υπό άμφισβήτηση τήν επιθυμία τών Βαρβάρων για οικουμενική κυριαρχία είναι ή ίδια ή ύπαρξη του «νόμου». Η έκβαση του άγώνα είναι ή διατήρηση τής πολιτικοοικονομικής δομής, εκείνης πού είχε παγιωθεί όριστικά κατά τον 6° αιώνα.

Τώρα λοιπόν, καί όπως υπαγορεύει ένα πολύ ευνόητο είδος συμμετρίας, ή πολιτική οργάνωση του αντιπάλου, τά στάδια τής διαμόρφωσής του, καθίστανται επίσης αντικείμενα ενδιαφέροντος. Όσο θρησκευτική καί αν είναι ή γενική ατμόσφαιρα του έργου, οί έγκόσμιες πράξεις καθεαυτές — επειδή έχουν αξιοσημείωτη πολιτική σημασία — φαίνονταν νά έχουν εξίσου αποφασιστικό ρόλο. Καί, ταυτόχρονα, τό υλικό τους πλαίσιο — γεωγραφικό καί οικονομικό — αποκτά επίσης σημασία. Ο κίνδυνος πού διέτρεξε ή Πόλη-Κράτος προκάλεσε μία επανεξέταση καί ή επανεξέταση αυτή παίρνει τή μορφή μίας ιστορίας, δηλαδή μιās πραγματείας ή όποια υπογραμμίζει τήν πραγματική σπουδαιότητα τών ανθρωπίνων πράξεων πού επιτελούνται έντός του έγκόσμιου γίνεσθαι.

Επιπλέον, μέσω ενός διαλεκτικού παιχνιδιού του όποιου τή σημασία έχουμε ήδη επισημάνει, ή ένταξη του άτομου σ' ένα θεσμικό πλαίσιο, σέ μία ιδεολογία, τό απελευθερώνει κατά κάποιον τρόπο από τούς φυσικούς καθορισμούς πού βάραιναν πάνω του. Από κεί καί πέρα γίνεται κατανοητή ή «πανουργία» του Ήροδότου: ή αντίθεση μεταξύ του Έλληνα καί του Βαρβάρου δέν όφείλεται στά έθιμα καί ακόμη λιγότερο σέ κάποια ψυχική ή «φυλετική» διάσταση· όφείλεται στην ένταξη σέ διαφορετικές πολιτικές δομές. Κατακτώντας τήν ιστορική ύπαρξή του τό ανθρώπινο όν έχει αποκτήσει τήν προσωπική του όντότητα. Θά δοϋμε ποιά είναι τά όρια μιās τέτοιας περιγραφής: ή μοίρα τής οικογένειας, παραδείγματος χάριν, δέν έχει εκλείψει. Άλλά δέν είναι πλέον ή μοναδική ενεργός δύναμη. Ένας άλλος τύπος αναγκαιότητας έχει κάνει τήν εμφάνισή του, ή πολιτική αναγκαιότητα πού οδηγεί τούς Μεγάλους Βασιλείς στον επεκτατισμό καί τήν καταστροφή.

Τό πλαίσιο τής σύγκρουσης καί τά βαθύτερα αίτια της έχουν εκτεθει. Η ιστορική δράση έχει τοποθετηθεί στό πραγματικό της πλαίσιο. Τώρα εκείνο πού προέχει είναι ή ανάλυση τών επιμέρους γεγονότων από τά όποια προέκυψε ό πόλεμος καί ή έξαγωγή του νόμου πού διέπει τό ανθρώπινο πεπερωμένο.

III

Ποιό είναι τό κύριο ιστορικό αίτιο τοῦ πολέμου μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσης, μεταξύ τῆς Περσικῆς Αὐτοκρατορίας καί τοῦ Ἑλληνικοῦ Κόσμου; Ὁ ἀνταγωνισμός μεταξύ τῶν πολιτικοκοινωνικῶν δομῶν δέν ἐπαρκεῖ ὡς πλήρης αἰτιολόγηση τῆς σύγκρουσης: ἐπιτρέπει τόν καθορισμό τοῦ νοήματος καί τῆς σημασίας τοῦ ἀγῶνα ἀλλά δέν τόν ἐξηγεῖ. Μένει ἀκόμη νά μάθουμε ποιὰ γεγονότα καί ποιές πράξεις ὀδήγησαν στήν ἔκρηξή του: μένει ἀκόμη ν' ἀφηγηθοῦμε τήν ἱστορία. Ὡστε στήν κοινωνιολογική ἀνάλυση προστίθεται μία ἱστορική πραγματεία τῆς ὁποίας τά θέματα καί οἱ μέθοδοι πρέπει νά ἀποσαφηνισθοῦν. Δέν εἶναι ἀντικείμενο τῆς παρούσας μελέτης νά ἐλέγξει τήν ἀκρίβεια τοῦ Ἡροδότου καί νά ἀμφισβητήσῃ, ἀντιπαραθέτοντάς τιν ἀπὸ ἄλλες λογοτεχνικές ἢ ἀρχαιολογικές πηγές, τήν ἀξία τῆς ἱστορίας. Ὁ σκοπός πού θέτουμε ἐδῶ εἶναι, ἀφενός, νά καθορίσουμε μέ ποιόν τρόπο ἐκθέτει ὁ Ἡρόδοτος τήν ἱστορία του, ποιὰ αἰτία ἐπικαλεῖται καί πῶς συνδέει τά γεγονότα μεταξύ τους· ἀφετέρου, ν' ἀποκαλύψουμε τή φιλοσοφική θεώρηση πού ὑποστηρίζει αὐτήν τήν ἀφήγηση γεγονότων.

Ὅπως εἶδαμε, οἱ πρῶτες γραμμές τῆς ἱστορίας ὀρίζουν μέ πλήρη σαφήνεια τήν πρόθεση τοῦ συγγραφέα: ὁ Ἡρόδοτος προτίθεται ὄχι μόνον ν' ἀναλάβῃ τό ἔργο τῆς ἀπομνημόνευσης «γιά νά μή μποροῦν, ἐκεῖνα πού ἔχουν πράξει οἱ ἄνθρωποι, μέ τόν καιρό νά σβήσουν ἀπό τή μνήμη καί γιά νά μήν χαθεῖ ἡ φήμη τῶν μεγάλων καί θαυμαστῶν κατορθωμάτων πού ἐπιτελέσθηκαν τόσο ἀπό τους Βαρβάρους ὅσο καί ἀπό τους Ἕλληνες», ἀλλά καί νά εἶναι ἱστορικός — μέ τήν αὐστηρά ἐξειδικευμένη ἔννοια πού καθορίζεται στήν «Εἰσαγωγή» — ὁ ὁποῖος διερευνᾷ «ποιὰ ὑπῆρξε ἡ αἰτία τῆς μεταξύ Ἑλλήνων καί Βαρβάρων σύγκρουσης».³⁵ Ἔτσι, ἤδη ἀπό τά πρῶτα κεφάλαια ἡ ἱστορία διαχωρίζει τή θέση τῆς ἀπό τή λογογραφική παράδοση παραμερίζοντας τίς μυθολογικές γενεαλογίες καί ἀπαρνούμενη τούς μύθους στή διάδοση τῶν ὁποίων εἶχε συμβάλῃ ἡ ποίηση. Μιμούμενος τόν Ἑκαταῖο θέλει νά «λέει τήν ἀλήθεια»³⁶ καί νά μήν ἐκθέτει παρὰ μόνον στοιχεῖα πού ἔχουν ἐλεγχθεῖ μέσω τῆς προσωπικῆς διερεύνησης. Ἐπίσης ἀπορρίπτει πολύ γρήγορα τίς συνήθεις ἐρμηνεῖες πού ἔχουν πέραση μεταξύ τῶν Περσῶν «σοφῶν», τῶν Φοινίκων καί, ὡς φαίνεται, τῶν Ἑλλήνων. Εἶναι πιθανόν οἱ Φοινίκες ναυτικοί, ἀπαγάγοντας τήν Ἰώ, νά προκάλεσαν τό βιασμό τῆς Εὐρώπης; Εἶναι πιθανόν αὐτή ἡ ἀδικοπραγία νά ἔδωσε δικαίωμα στόν Ἀλέξανδρο νά σύρει τήν Ἑλένη μακριά ἀπό τήν Ἑλλάδα προκαλώντας κατ' αὐτόν τόν τρόπο τόν Τρωικό πόλεμο καί τίς πρῶτες βιαιοπραγίες μεταξύ Ἑλλήνων καί Βαρβάρων; Ὅποια ἀλήθεια κι ἂν ἐμπεριέχουν ὅλα αὐτά πρέπει νά ἀνατρέξουμε στά ἱστορικά γεγονότα.³⁷ Οἱ Ἕλληνες, ἔχοντας φέρει τόν πόλεμο στή βαρβαρική γῆ, ἴσως εἶναι ἔνοχοι γιά τήν πρωταρχική προσβολή, ὅμως οἱ πρῶτες ἐλέγξιμες

βιαιοπραγίες είναι εκείνες στις οποίες επιδόθηκε ο βασιλιάς της Λυδίας Κροΐσος, όταν εξανάγκασε τις Πόλεις- Κράτη της Μικρᾶς Ἀσίας νά πληρώνουν φόρο.³⁸ Οἱ μυθολογικές πηγές ἀναφέρονται καί παραμερίζονται κατ' αὐτόν τόν τρόπο ἐπί πέντε κεφάλαια καί ὁλόκληρη ἡ συνέχεια τῆς Ἱστορίας — μέ ἐξαίρεση μόνον τίς γεωγραφικές καί κοινωνιολογικές παρατηρήσεις — ἀφιερώνεται στήν ἀνάλυση τῶν «ἀληθῶν» αἰτιῶν τῆς σύγκρουσης. Ὁ Ἡρόδοτος, κατὰ κάποιον τρόπο, κατευθύνεται ἀπό τή λογική τῶν γεγονότων. Ἡ Αὐτοκρατορία τῶν Μεγάλων Βασιλέων δέν μπορεῖ παρά νά ἐπεκτείνεται καί ἀποβλέπει στήν οἰκουμενική κυριαρχία· ἀλλά γιά νά γίνει σαφῶς κατανοητό αὐτό πρέπει νά γνωρίζει κανείς πῶς εἶναι συγκροτημένη ἡ μεγάλη βαρβαρική δύναμη, πῶς κόλλησαν οἱ ἡγεμόνες τῆς τήν ἀσθένεια τῆς παγκόσμιας κυριαρχίας καί πῶς, σταδιακά, ἡ σύγκρουση ἔχει καταστῆ ἀναπόφευκτη. Ὁ ἐπεκτατισμός τῶν Περσῶν δέν ἐμφανίζεται ὡς τυχαῖο φαινόμενο: ἔχει καί αὐτός τίς πηγές του. Ἡ πρώτη πού ἀνακαλύπτει ὁ Ἡρόδοτος εἶναι ἀκριβῶς ἡ φιλοδοξία τοῦ Κροΐσου ὁ ὁποῖος, ἐπιδιώκοντας νά ὑποτάξει τούς Μήδους, τούς ἔδωσε τήν εὐκαιρία νά νικήσουν καί προκάλεσε ἐκείνες τίς ἀναταραχές πού ὀδήγησαν τόν Κύρο στήν ἐξουσία· αὐτός λοιπόν, κληρονόμος τῆς μηδικῆς ἰσχύος, θ' ἀνασυγκροτήσει τήν αὐτοκρατορία καί ταυτόχρονα θά ἐπιδιώξει τήν ἐπέκτασή της: θά καθυποτάξει τούς Ἕλληνες τῆς Ἰωνίας.

Ἀπό ἴδω καί πέρα, ἀναπόφευκτα, τά γεγονότα ὀδηγοῦν στήν κατάκτηση τῆς Αἰγύπτου, στήν ἐξέγερση τῆς Ἰωνίας, στήν προσβλητική ἐπιχείρηση τῶν ἀθηναίων ὀπλιτῶν κατὰ τῶν Σάρδεων ἡ προσβολή εἶναι τέτοια ὥστε καθένας ἀπό τους Μεγάλους Βασιλεῖς νά ἐπιθυμεῖ νά ἐκδικηθεῖ: εἴτε πρόκειται γιά πρόφαση, εἴτε γιά ἀληθινό συναίσθημα, ὁ Δαρεῖος καί ὁ Ξερξῆς θά θελήσουν νά ταπεινώσουν ἐκείνους πού τόλμησαν νά προκαλέσουν τή βαρβαρική ἰσχύ στό ἴδιο τό ἔδαφος τῆς Ἀσίας. Ἡ λογική τῆς πραγματείας εἶναι ἡ λογική τῶν ἰδίων τῶν γεγονότων τά ὁποῖα «ἀπαιτοῦν» τήν ἀποκάλυψη τῶν προηγουμένων τους.³⁹ Ἄν καί συμβαίνει, στίς ἐρμηνευτικές λεπτομέρειες, νά ἐπανεμφανίζεται ἡ παραδοσιακή σκέψη μέ τίς ἀνεπαρκεῖς ἐξηγήσεις της, ὁ ρεαλισμός τοῦ συνόλου εἶναι σαφῶς ἔκδηλος. Ὁ Ἡρόδοτος διαθέτει ἕνα σχῆμα αἰτιακῶν σχέσεων πού τοῦ ἐπιτρέπει νά συλλάβει τή συνέπεια τῶν γεγονότων. Ὅπως ἡ σύγκρουση ἐγγράφεται σ' ἕνα κοινωνιολογικό πλαίσιο, ἔτσι καί οἱ ἱστορικές πράξεις ἐντάσσονται σ' ἕνα συνολικό δράμα πού τίς καθιστᾶ κατανοητές. Ὁ Ἡρόδοτος γνωρίζε τή λύση τοῦ δράματος: ἤξερε ὅτι ὁ Ξερξῆς θά διέσχισε τόν Ἑλλάσποντο καί θά εἰσέβαλε στήν Ἑλλάδα· ἡ ἀφήγηση ἀπόμακρων γεγονότων πού εἶχαν προηγηθεῖ τῶν γνωστῶν συμβάντων εἶναι συγκροτημένη κατὰ τρόπον ὥστε αὐτά τά τελευταῖα νά φανοῦν ἐρμηνεύσιμα. Ἐπίσης μπορούμε ν' ἀναφέρουμε, πέρα ἀπό τήν μεταφυσική Νέμεση [ἑλλ. στό κ.], μία ἱστορική τάξη πού κατευθύνει τούς ἥρωες καί καθοδηγεῖ τίς πράξεις τους.

Πῶς ἐπιτελεῖται αὐτό τό αἰτιακό σχῆμα; Μέ ἄλλα λόγια, ποιᾶ εἶναι τά κίνητρα πού ἐξωθοῦν τούς ἀνθρώπους νά δράσουν καί νά πραγματώσουν τό πεπρωμένο τους; Ἐδῶ πρέπει νά προσέξουμε μήν ὀδηγηθοῦμε σέ ὑπερβολική

συστηματοποίηση και νά αποφύγουμε τή θεώρηση τοῦ ἥρωα ὑπό προοπτική ἀνάλογη μ' ἐκείνην πού υἱοθετεῖ ὁ Χέγκελ. Ἄν καί μία ἱστορική δύναμη ὠθεῖ, κατά κάποιον τρόπο, τούς Μεγάλους Βασιλεῖς στήν παγκόσμια κυριαρχία, εἶναι σαφές ὅτι ἡ Ἱστορία παραχωρεῖ σημαντική θέση στίς ἐνδεχόμενες ἀποφάσεις τῶν προσώπων. Ἡ αἰτιότητα τοῦ παρελθόντος καί τῶν συνθηκῶν δέν ἔχει χαρακτηριστικά αὐστηρά καθοριστικά καί οἱ ἄνθρωποι παρασύρονται ἀπό ποικίλα πάθη τά ὅποια, κατ' ἀντίθεση πρὸς τό ἐγγελιανό πάθος δέν προβάλλονται ὡς τό μέσον πού χρησιμοποιεῖ ἡ ἱστορία γιά τήν πραγμάτωσή της. Ἡ μόνη ἀναπόσπαστη αἰτιότητα εἶναι ἐκείνῃ της *Νεμέσεως* καί δέν πρέπει νά περιμένουμε ὅτι θά βροῦμε στόν Ἡρόδοτο τή σύνδεση μίας α βούλησης τοῦ ἡγεμόνα μέ μία Α ἱστορική περίσταση. Εἶναι ἀπαραίτητο νά φέρουμε ἕνα παράδειγμα γιά νά καταστεῖ σαφές τί ἐννοοῦμε: ὅταν ὁ Καμβύσης ἀποφασίζει νά κατακτήσει τήν Αἴγυπτο πραγματώνει ἀναμφίβολα, στόν ἱστορικό τομέα, τήν ἡγεμονική προδιάθεση τῆς Περσικῆς Αὐτοκρατορίας· εἶναι ἐξίσου ἀναμφίβολο ὅτι ὑπακούει σ' ἐκείνη τήν ὕβριν [ἔλλ. στό κ.] πού διακατέχει τούς Μεγάλους Βασιλεῖς; Μά, ἂν δοῦμε τά ἴδια τά γεγονότα, ἀπλῶς ἐπιθυμεῖ νά ἐκδικηθεῖ τό βασιλιά τῆς Αἰγύπτου Ἄμασι ὁ ὁποῖος τόν ἐνέπαιξε καί τόν προσέβαλε βαριά.⁴⁰ Ἐπίσης, ἡ πονηριά τοῦ Ἰστιαίου καί ἡ φιλοδοξία τοῦ Ἀρισταγόρα προκαλοῦν τήν ἐξέγερση τῆς Ἰωνίας καί, κατά συνέπεια, τόν ἐμπρησμό τῶν Σάρδεων ἀπό τό ἀθηναϊκό ἐκστρατευτικό σῶμα. Σέ ὁλόκληρο τό ἔργο καί παρά τήν ἀπαντοχὴ κάποιου εἴδους ἀναγκαιότητας στήν ἐξέλιξη τοῦ συνόλου τῶν γεγονότων, ἡ συγκυρία παρουσιάζεται συχνά καί συνήθως ὅταν γίνεται ἀναφορά σέ ἀτομικές πράξεις· ἐπιπλέον πρόκειται γιά ἀληθὴ συγκυρία: τά γεγονότα θά μπορούσαν νά εἶναι διαφορετικά ἀπό ἐκεῖνα πού συνέβησαν ἂν δέν εἶχαν μεσολαβήσει τέτοια τυχαῖα περιστατικά.

Ποιά εἶναι λοιπόν τά κίνητρα τῶν ἀνθρώπων πρᾶξεων; Ἀπό ποιά κυρίαρχα πάθη καθοδηγεῖται ὁ ἄνθρωπος; Πρόκειται ὄντως περὶ παθῶν, καί ἡ Ἱστορία δέν γίνεται νά ἐκκληφθεῖ ὡς ἠθικοπλαστικό βιβλίο: αὐτοὶ οἱ «διακεκριμένοι ἄνθρωποι», τόσο οἱ Ἕλληνες ὅσο καί οἱ Βάρβαροι, σπανίως διακατέχονται ἀπὸ εὐγενῆ ἢ μετριοπαθῆ αἰσθήματα. Ἄν καί συναντῶνται χαρακτηριστεῖς συνετοὶ ἢ ἥρωικοί, οἱ περισσότεροι παρασύρονται ἀπὸ ἀκραῖες σκέψεις. Ἡ φιλοδοξία φαίνεται νά εἶναι τό κύριο κίνητρο πού ἐξωθεῖ τόν ἥρωα στή δράση: κατά τίς συζητήσεις πού γίνονται προκειμένου ν' ἀποφασισθεῖ ἡ πιθανότητα μίας κατάκτησης αὐτό εἶναι τό ἐπιχείρημα πού ἐπαναλαμβάνουν συχνότερα ἀπ' ὅλα τ' ἄλλα οἱ ὀπαδοὶ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἐπεκτατισμοῦ. Ὁ Μαρδόνιος, παραδείγματος χάριν, τό κακό πνεῦμα τοῦ Ξέρξη, τοῦ ὑπενθυμίζει διαρκῶς ὅτι ὑπολείπεται ὡς πρὸς τή δόξα καί ὅτι θά ἦταν ἐξευτελισμός νά μὴν ἐξομοιωθεῖ σέ κατορθώματα μέ τούς προγόνους του.⁴¹ Στό ἴδιο αἰσθημα ἀπευθύνεται ἡ Ἄτοσσα, ὅταν ἐξωθεῖ τόν Δαρεῖο στήν κατάκτηση τῆς Ἑλλάδας.⁴² Ἡ φιλοδοξία εἶναι ὁ δαίμονας πού βάζει σέ πειρασμό τούς ἡγέτες καί τούς ρίχνει στήν περιπέτεια: ὁ Ἀρισταγόρας, ὁ ὁποῖος διαθέτει περισσότερη πανουργία παρά μεγαλοπρέπεια, ὑπακούει σ' αὐτό ἀκριβῶς τό καταστροφικό πάθος. Πρέπει νά προσθέσουμε ὅτι τοῦ ἔχει γίνει συνήθεια ἡ δόξα πού ὀδηγεῖ ἀπὸ μία ἐπιτυχία στήν ἐπιθυμία ἐνός θριάμβου

πληρέστερου και πιο δοξασμένου: είναι, τελικά, καταισχύνη να μην συνεχίζει κανείς την εξάπλωση της κυριαρχίας, ν' αρκείται απλώς στη διατήρησή της. Έξάλλου, ή επιθυμία των ηγεμόνων για κυριαρχία συνοδεύεται και από κάποια ύστεροβουλία: όταν έχει επιβληθεί ως ένδοξος ήγέτης ο βασιλιάς μπορεί, ακριβώς γι' αυτόν τό λόγο, να δυναστεύει αποτελεσματικότερα τους υπηκόους του κι έτσι να ενισχύει την εξουσία του στο ίδιο τό έσωτερικό του Κράτους: αυτό υπενθυμίζει επίσης, μέ μεγάλη πολιτική μαεστρία, ή Άτοσσα στον Δαρείο.⁴³ Έτσι λοιπόν εξάγεται ένα δίδαγμα: ο δεσπότης δέν μπορεί να διατηρήσει την εξουσία του παρά μόνον αν στραφεί στον πόλεμο προκειμένου να θεωρηθεί αναντικατάστατος.

Η επιθυμία για κυριαρχία περιπλέκεται περισσότερο όταν συνοδεύεται από τό πάθος για έκδίκηση. Η έννοια «ἀρξαμένων χειρῶν ἀδίκων», προερχόμενη από την αρχέγονη σκέψη, εμφανίζεται συχνά μετατεθειμένη και απαλλαγμένη από τή μυστικιστική της διάσταση. Κάθε προσβολή πρέπει να ακολουθείται από επανόρθωση: θά ήταν παράπτωμα να ξεχασθεί μία άδικη πράξη και οι Μεγάλοι Βασιλείς διακατέχονται πάντοτε από τό αίσθημα ότι κάθε προσβολή στη μεγαλειότητά τους — ή όποία συνιστά τό μεγαλείο της ίδιας της Αυτοκρατορίας — απαιτεί αναγκαία μία παραδειγματική τιμωρία. Έτσι, ο Δαρείος ανάκαλεϊ άδιάκοπα στη μνήμη του τον εμπρησμό των Σάρδεων για να μην αφήσει αυτό τό έγκλημα ατιμώρητο.⁴⁴ Αλλά πρόκειται πράγματι για έκδίκηση; Δέν είναι καθόλου μία πρόφαση για την απόκτηση περισσότερου πλούτου; Μεταξύ των επιχειρημάτων πού προβάλλει ο Μαρδόnius προκειμένου να έξωθήσει τον Ξέρξη στην κατάκτηση της Ελλάδας τό οικονομικό όφελος παίζει μεγάλο ρόλο.⁴⁵ Έχουμε ήδη αναφέρει ότι ο Άρισταγόρας, προσπαθώντας να πείσει τους Σπαρτιάτες και τους Αθηναίους να σπεύσουν σε βοήθεια των έξεγερμένων τονίζει τον πλούτο των έδαφών πού θά τους δινόταν ή ευκαιρία να λεηλατήσουν ή να κατακτήσουν: ενῶ οι Σπαρτιάτες — άφοσιωμένοι στην Πόλη-Κράτος τους και χωρίς ιδιαίτερα έμπορικά ενδιαφέροντα — δέν πείθονται καθόλου, οι αθηναίοι πολίτες, αντίθετα, βλέπουν ότι ή επιχείρηση θ' άποφέρει κέρδος άνοίγοντάς τους μία έμπορική άγορά και παράλληλα εξασφαλίζοντάς τους τή φιλία των Έλλήνων της Ασίας.

Όστε ο άνθρωπος αναστατώνεται από πάθη πού τελικά όδηγοῦν σ' ένα και μοναδικό: την επιθυμία να κυριαρχεί, να κυριαρχεί διά της βίας ή μέσω του πλούτου· είναι πρόπον να διασφαλίζει την καλή φήμη του και τά μεγάλα έργα — άκόμη και όταν συνοδεύονται από βιαιότητες: είναι τό πιο σίγουρο μέσο για να επιτύχει αυτόν τό σκοπό. Πάντως ο Ηρόδοτος ούτε εγκρίνει ούτε επικρίνει αυτήν την αντίληψη: απλώς διαπιστώνει ότι αυτή κυβερνά τους μεγάλους και ότι οι σοφοί όπως ο Άρταβάνης — όσο σώφρονες και συνετοί κι αν είναι — παρασύρονται κι αυτοί για τους ίδιους λόγους σε παρακινδυνευμένες ενέργειες. Η διαπίστωση του ιστορικού χρωματίζεται μέ κάποια θλίψη γιατί αυτός γνωρίζει ότι ή επιθυμία για δόξα προκαλεί τό φθόνο των Θεών και στρέφεται εναντίον εκείνου πού διακατέχεται από αυτή. Δέν απέχουμε πολύ από την ήρωική

περίοδο κατά την οποία τό πολεμικό κατόρθωμα, ή τόλμη και ή αγάπη της περιπέτειας ήταν οί κατ' έξοχήν ἀρετές. Οί Μεγάλοι Βασιλείς βρίσκονται ακόμη πολύ κοντά στους ἐπικούς ήρωες και ἀρκετοί Έλληνες τούς μοιάζουν από αυτήν την άποψη. Πάντως, οί τελευταίοι διαθέτουν περισσότερη φρόνηση και οί συνελεύσεις τους είναι αναμφίβολα λιγότερο μεγαλοπρεπείς, αλλά χαρακτηρίζονται από περισσότερη λογική: τό πράγμα είναι ευνόητο εφόσον τό θέμα είναι, στίς περισσότερες περιπτώσεις, τά συμφέροντα μίας Πόλης-Κράτους και όχι τό κύρος ενός μόνον ανθρώπου.

Έχοντας σάν κίνητρο την επιθυμία ή ανθρώπινη δράση δέν επιλέγει τά μέσα για την επίτευξη του σκοπου της: όπλα της είναι ό δόλος και ή βία και δέν όρρωδει πρό ουδενός προκειμένου νά επιτύχει. Ο Ηρόδοτος, επειδή του αρέσουν τά ανέκδοτα, έχει την τάση νά επιμένει στά στρατηγήματα και τίς πανουργίες. Συγκεκριμένα, άς θυμηθοῦμε τό θαυμασμό που εκδηλώνει για την ήγέτιδα της χώρας του, την Αρτεμισία, της οποίας ό μεγαλύτερος τίτλος τιμής είναι, για τον ιστορικό, ότι στή ναυμαχία της Σαλαμίνας βύθισε ένα συμμαχικό πλοίο για νά ξεφύγει από τους διώκτες της — ίσως και επειδή είχε νά λύσει κάποια προσωπική διαφορά με τον πρίγκηπα που διοικούσε αυτό τό πλοίο, προσθέτει ό Ηρόδοτος!⁴⁶ Άς θυμηθοῦμε επίσης τίς δηλώσεις του στο 3ο βιβλίο όπου επιμένει στό θέμα ότι τό ψέμα είναι μερικές φορές αναγκαίο: «Η ίδια επιθυμία οδηγεί κι εκείνους που ψεύδονται κι εκείνους που λένε την αλήθεια: ψευδόμαστε όταν πρέπει, πείθοντας κάποιον με τά ψέματά μας, νά κερδίσουμε κάτι· λέμε την αλήθεια για νά κερδίσουμε τον τίτλο του φιλαλήθους και νά προσελκύσουμε μεγαλύτερη εμπιστοσύνη. Έτσι, αν και δέν κρατάμε όλοι την ίδια στάση, είμαστε όλοι εξαρτημένοι από τό ίδιο πράγμα. Έάν δέν ύπήρχε τίποτε νά κερδηθεί θά βλέπαμε, άδιακρίτως, εκείνον που λέει την αλήθεια νά ψεύδεται κι εκείνον που ψεύδεται νά λέει την αλήθεια».⁴⁷ Μπορεί νά καταλάβει κανείς εδώ την κατηγορία που προσάπτει ό Πλούταρχος στον Ηρόδοτο. Είναι σωστό νά προσπαθήσουμε νά τον αποκαθάρουμε από αυτήν πάση θυσία και ν' άρνηθοῦμε ότι τό άπόσπασμα αυτό είναι απλώς μεταγραφή ενός σοφιστικού επιχειρήματος της εποχής.⁴⁸ Μήπως δέν είναι μάλλον μία διαυγής θεώρηση των ιστορικών πράξεων που δέν παρενοχλούνται καθόλου από την ήθική, αλλά' επιδιώκουν απλώς ένα θετικό αποτέλεσμα; Η διαπίστωση αυτή δέν εμποδίζει τό συγγραφέα νά έξυμνει την ευθύτητα και τον ήρωισμό όσάκις συναντώνται· όμως, όφείλει επίσης ν' αναγνωρίσει την αποτελεσματικότητα του δόλου και τή συχνή χρήση του· και, εφόσον είναι μάλλον ιστορικός παρά ήθικολόγος, είναι φυσικό νά εκθέτει με συγκατάβαση, ακόμη και με ευχαρίστηση, τά στρατηγήματα εκείνα που όδήγησαν στην επιτυχία αυτούς που τά χρησιμοποίησαν.

Βασιλεύει λοιπόν ή συγκυρία στον τομέα του μεμονωμένου γεγονότος. Η συναισθηματική παρόρμηση και ή δεξιοτεχνία κατά την πραγματοποίηση κυριαρχούν στίς πράξεις, ή δέ λεπτομέρεια των τυχαίων συγκυριών ύπεισέρχεται πάντοτε. Εύκολα θά μπορούσαμε νά προσάψουμε στον Ηρόδοτο αυτήν την άσυνέπεια, επειδή ή κοινωνιολογική ανάλυση και μία ιστορική προοπτική συνόλου

ὑποβάλλουν τήν ἰδέα ὅτι ὁ πόλεμος ἦταν ἀναπόφευκτος καί ὅτι ὁ μεταφυσικός στοχασμός βασίζεται στήν παραδοσιακή ἔννοια τοῦ Πεπρωμένου. Ὅμως, πρέπει νά προχωρήσουμε στή διάκριση πολλῶν ἀντιπαρατιθέμενων ἐπιπέδων. Στό ἐπίπεδο τῆς ἀφήγησης, ἡ ἱστορία παρουσιάζεται σάν τυχαία ἀκολουθία γεγονότων πού ἀπορρέουν ἀπό τίς αὐθαίρετες ἀποφάσεις τῶν ἀνθρώπων καί τή συγκυρία τῶν περιστάσεων. Ἀλλά πίσω ἀπό αὐτήν τήν τυχειότητα διαγράφονται οἱ δυναμικές γραμμές πού ἡ τάξη τῆς πραγματείας ἐπιδιώκει νά ἐρμηνεύσει: ὁ Δαρεῖος, ἐπειδή εἶναι ἡγεμόνας τῆς Περσίας, βλέπει στήν προσβολή πού τοῦ ἔγινε ἕνα κάλεσμα: πρέπει νά τιμωρήσει τήν Ἐρέτρια καί τήν Ἀθήνα καί, στή σκέψη τοῦ Μεγάλου Βασιλέα, ἡ ἐπιθυμία γιά ἐκδίκηση ξυπνᾷ τόν πόθο γιά κυριαρχία· εἶναι σάν νά ἔχει καταληφθεῖ ἀπό μία ἐσωτερική ἀνάγκη πού τόν ὠθεῖ νά κάνει ἐκεῖνο πού ὀφείλει πάντοτε νά πράττει ὁ ἡγεμόνας ἑνός θεοκρατικοῦ καθεστώτος. Σέ ἕνα ἀκόμη βαθύτερο ἐπίπεδο, οἱ ἀνθρώπινες πράξεις παραπέμπουν σέ μία διϊστορική τάξη, τήν τάξη μίας ὀργανωτικῆς θείας Πρόνοιας πού ἀκολουθεῖ πλῆθος πλαγίων ὁδῶν προκειμένου νά ἐκδηλωθεῖ. Ἀπορρίπτεται πράγματι ἡ συγκυρία; Χρησιμοποιεῖται ἡ ἀνθρώπινη βούληση καί ἡ φυσική σύμπτωση ἀπό κάποια ἀνώτατη ἀρχή; Ἄν δεχθοῦμε ὅτι αὐτό συμβαίνει ἀπαρεγκλίτως θά συστηματοποιούσαμε μέχρις ὑπερβολῆς καί θά ὑπεραπλουστεύαμε μία σκέψη πού προτιμᾷ νά σέβεται τήν ποικιλία τῶν δεδομένων. Ἐκεῖνο πού ἀποκαλύπτεται σαφῶς κατά τήν ἀνάπτυξη τῆς Ἱστορίας εἶναι ἡ συμπαράθεση διαφορετικῶν τρόπων ἐρμηνείας τῆς ἱστορίας. Εὐαίσθητος στίς ιδιορρυθμίες τῶν ἀνθρώπων, ὁ Ἡρόδοτος ἀφηγεῖται μέ ἀφέλεια κάθε περιστατικό μέ τά παράδοξα καί τά ἀπρόοπτά του. Ἀνοικτός στόν γεννώμενο ὀρθολογισμό, ἐπιχειρεῖ ταυτόχρονα νά ἐντάξει τά γεγονότα σ' ἕνα αἰτιακό σχῆμα συνόλου πού προβάλλει κυρίως τή σημασία τῶν θεσμικῶν παραγόντων. Τέλος, δεχόμενος τίς ἔννοιες πού προέρχονται ἀπό τήν παραδοσιακή μεταφυσική, χρησιμοποιεῖ σέ μία τελική ἐρμηνεία τίς ἰδέες τῆς Ὑβρεως καί τοῦ Πεπρωμένου. Δέν εἶναι δυνατόν νά διαχωρίσουμε πλήρως τίς προοπτικές αὐτές· ἄλλα ἡ παρουσία καί τῶν τριῶν εἶναι αἰσθητή, ἡ δέ συνύπαρξή τους εἶναι ἐνδεικτική τόσο τῆς ἐξέχουσας θέσης πού κατέχει ἡ Ἱστορία στήν ἐξέλιξη τῆς ἱστορικῆς σκέψης, ὅσο καί τοῦ φιλοσοφικοῦ πλούτου τῆς.

Ἡ ἰδέα τοῦ Πεπρωμένου κυριαρχεῖ σ' ὀλόκληρη τήν ἀρχαϊκή ἑλληνική σκέψη καί ἡ δύναμή της εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε ἡ ἀρχαία συλλογιστική δέν θά κατορθώσει ποτέ ν' ἀπαλλαγεῖ ἐντελῶς ἀπό αὐτήν. Κατά τόν 5^ο αἰῶνα εἶναι ἀκόμη κοινός τόπος γιά τή φιλοσοφία, τήν ποίηση καί τό θέατρο καί, μολονότι ἔχει ὑποστεί σημαντικές τροποποιήσεις ὅσον ἀφορᾷ τήν ἐρμηνεία καί νοεῖται κατά τρόπον ὀρθολογικότερο, ἐξακολουθεῖ νά ὑφίσταται. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἔννοια εἶναι συγκεχυμένη καί ὑπεισέρχονται σ' αὐτήν διάφορες διαστάσεις πού εἶναι δύσκολο νά συστηματοποιηθοῦν: οἱ ἴδιες οἱ ὀνομασίες της ποικίλλουν καί ἐπιμαρτυροῦν τήν πολλαπλότητα τῶν ἀρχέγονων θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων πού ἔχει ἐνσωματώσει. Τό Πεπρωμένο ἄλλοτε παίρνει τήν ὄψη ἑνός μοναχικοῦ καί ἀδιάφορου Θεοῦ ὁ ὁποῖος κυβερνᾷ τόν κόσμον ὑποδηλώνοντας τήν ἰδέα μίας

μοναχικής υπέρτατης δύναμης· άλλοτε εμφανίζεται ως αποτέλεσμα πολλαπλών βουλήσεων που ανήκουν σε ασύμφωνες θεότητες οι οποίες μάχονται μεταξύ τους και έτσι διαγράφουν την έλικοειδή πορεία της ανθρώπινης ύπαρξης. Συχνά ονομάζεται «Ανάγκη» [έλλ. στό κ.] και μ' αυτόν τον τρόπο τονίζεται το στοιχείο του αναπότρεπτου· συγχέεται επίσης με τη *Μοῖρα* [έλλ. στό κ.] τη θεά που διευθύνει τη διανομή των κλήρων των οποίων θα τύχουν οι άνθρωποι. Μερικές φορές του αποδίδεται το όνομα *Τύχη* [έλλ. στό κ.] όπου ξαναβρίσκουμε την έννοια της ακατανόητης σύμπτωσης. Η διπλή φύση του ξανασυναντάται ακόμη πιο καθαρά στην έννοια *Άτις* [έλλ. στό κ.] που σημαίνει ταυτόχρονα και «έγκλημα» και «εκδίκηση», όπου το Πεπρωμένο φανερώνεται και ως τύφλωση ή όποια οδηγεί στην Ύβρις και ως θεία τιμωρία την όποια ή Ύβρις θα επιφέρει. Η σκέψη της διαρκούς παρουσίας ενός Θεού-εκδικητή που επιβλέπει τις ανθρώπινες πράξεις και αποστολή του είναι να τιμωρεί αναπόφευκτα επιγεννά μία μυστηριώδη πραγματικότητα: την *Νέμεσιν* [έλλ. στό κ.] ή όποια μπορεί επίσης να νοηθεί και ως κοινωνική αποδοκιμασία. Υπ' αυτές τις συνθήκες όποιαδήποτε προσπάθεια έκλογικευσης, ακόμη και ταξινόμησης, ενέχει τον κίνδυνο να είναι υπερβολική. Τό μυστήριο, ή αδιαφάνεια, ή πολυπλοκότητα της υπόστασης είναι τά συστατικά στοιχεία του Πεπρωμένου και δέν νομιμοποιούμεθα να επιδιώξουμε πάση θυσία τη διάσπασή τους.

Αυτό τό Μοιραῖο που πρωτοστατεί τραγικά στην ανθρώπινη ύπαρξη θα έκδηλωθει στη σφαίρα του ιστορικού, σε μία ιστορία ή όποια κατασκευάζει ήρωες και, ως έκ του ότι ασχολείται με πράξεις ανθρώπινες, χάνει ένα μέρος του παραδοσιακού περιεχομένου της και αίρει την ιερότητα του υποδειγματικού ήρωα. Η φιλοσοφία της ιστορίας⁴⁹ του Ηροδότου διαπνέεται όλόκληρη από την έννοια της θείας Πρόνοιας και, όπως ήδη έπισημάναμε, πίσω από τη συγκυρία των γεγονότων και τις καθαρά ιστορικές δυναμικές γραμμές του γίνεσθαι, έκδηλώνεται μία μυστηριώδης δύναμη που διευθύνει τους λαούς και τους ανθρώπους. Υπ' αυτήν την προοπτική ή εξέλιξη των Μηδικών Πολέμων προσλαμβάνει μία μεταφυσική σημασία: «Η ιστορική δράση, όπως την άφηγείται ό Ηρόδοτος, είναι ένα δράμα του όποιου ή άπαρχή είναι μία ύβρις και ή τελική έκβαση μία καταστροφή».⁵⁰

Η δραματική διαπλοκή φαίνεται ότι συστήνεται από ένα σύμπλεγμα μεμονωμένων πεπρωμένων που παρασύρονται από τά πάθη, τυφλώνονται από τό Θεό και σύρονται αναπότρεπτα στην καταστροφή τους· καθένα από αυτά άποτελεί μία επιβλητική όλότητα με άτυχη άρχή και έκβαση, αλλά συντίθεται με τά υπόλοιπα για να διαγράψει την κίνηση του γίνεσθαι. Η άλυσίδα άρχίζει με τό πρωταρχικό «άμάρτημα» του Κροίσου, ό όποιος πυροδοτεί μία άκολουθία ύβρεων που λήγει με την καταστροφική άποτυχία της δεύτερης περσικής έκστρατείας. Τά συναισθήματα των ανθρώπων, τό θάρρος τους, οι βιαιοπραγίες τους είναι, τελικά, παίγνια στά χέρια μίας θεότητας ή όποια τους προσδίδει σημασία και σκοπό και, κατ' αυτόν τον τρόπο, επιβάλλει στά γεγονότα έναν ρυθμό που δέν είναι δυνατόν να προβλεφθεί. Εν συγκρίσει προς αυτήν την

ἀκατανόητη καθοριστική βούληση, ἡ ἀνθρώπινη βούληση εἶναι δευτερεύουσα: διαπράττει, ἀπό ἀπερισκεψία, κάτι πού συνιστᾶ ὕβριν καί, ἐφεξῆς, ὅλα τὰ δρώμενα συνδέονται ἀναγκαῖα ἔτσι ὥστε ν' ἀπολήξουν στήν τιμωρία τῶν ἡρώων καί τήν ἀποτυχία τοῦ μάταιου ἐγχειρήματός τους. Χωρίς νά καθίσταται, παρ' ὅλα αὐτά, ἀνενεργή, ἡ ἱστορική αἰτιότητα δέν προσλαμβάνει ὀλόκληρη τήν ἀποτελεσματικότητά της παρά μόνον ὅταν εἰσάγεται στά δρώμενα τῆς Ἀνάγκης. Πρέπει ἐξάλλου νά ἐπισημάνουμε ἀπό τώρα ὅτι οἱ Ἕλληνες, παρά τή δική τους ἀπερισκεψία, ἐμφανίζονται ὡς ἀσυνειδήτα ὄργανα τῆς θείας Πρόνοιας ἡ ὁποία ἀποσκοποῦσε στήν τιμωρία τοῦ ἐγωισμοῦ τῶν Μεγάλων Βασιλέων καί, ταυτόχρονα, ἀποκαλύπτουν τήν προστασία πού τούς ἐξασφαλίζει: «ἕνα θεῖο πνεῦμα κατέστρεψε αὐτή τή στρατιά τοποθετώντας στούς δίσκους τῆς ζυγαριᾶς ἄνισα πεπρωμένα· οἱ θεοί προστατεύουν τήν πόλη τῆς Παλλάδας».⁵¹

Πάντως, νά κάτι πού ἀποτελεῖ ἀκόμη μία ἐνδειξη ἐκείνου του ὀρθολογισμοῦ ὁ ὁποῖος ἀρχίζει νά ἐνδυναμώνεται καί νά ἐκλαϊκεύει τίς ἔννοιες τίς προερχόμενες ἀπό τήν πρωτόγονη σκέψη⁵²: δέν τίθεται θέμα ἐδῶ, ὅπως συμβαίνει στούς ποιητές, κάποιας ἄμεσης καί δραστηρικῆς παρέμβασης θεῶν ἐμφανιζόμενων ὑπό μορφές λίγο-πολύ φανταστικές. Ἡ ἐκδήλωση τῆς καθοριστικῆς δύναμης εἶναι πιό διακριτική καί, κατά κάποιον τρόπο, πιό ἀνθρώπινη. Ἀναμφίβολα, ὁ ἱστορικός δέν φθάνει στό σημεῖο νά ἐκλογικεύσει πλήρως τή «θεῖα Πρόνοια» καί νά τήν παρουσιάσει ὡς δρῶσα μέσω τῶν φυσικῶν, κοινωνικῶν ἢ ψυχολογικῶν «γενικῶν κανόνων». Ἀπέχουμε πολύ ἀπό τόν Bossuet, ἀκόμη περισσότερο ἀπό τόν Malebranche. Ἡ παρουσία τῆς Ἀνάγκης παραμένει μυστηριώδης. Ὁ νόμος τῆς ἱστορίας πού ἀνακάλυψε ὁ Ἡρόδοτος θ' ἀποκαλυφθεῖ μέσα σέ μία ἀτμόσφαιρα βαθιᾶς θρησκευτικότητος: ὁ Θεός θά χρησιμοποιήσῃ ὑπερφυσικά μέσα γιά νά παραπλανήσῃ τούς ἀνθρώπους καί νά ἐπιβάλλῃ τίς ἀποφάσεις του. Μεταξύ αὐτῶν τῶν μέσων θά πρέπει νά ἐπισημάνουμε δύο μεθόδους πού φαίνονται νά τοῦ εἶναι ἰδιαίτερα ἀγαπητές: τό χρησμό καί τό ὄνειρο.

Ἀλλά ὅλα δείχνουν ὅτι ἡ θεότητα, ἐπιφουλασσομένη ν' ἀποκαλύψει τά σχέδιά της, εἶχε παράλληλα τή δύναμη νά τὰ καθιστᾶ γνωστά μέ ἀκατανόητο τρόπο. Σ' αὐτόν τόν τομέα τό μαντεῖο τῶν Δελφῶν ἐπιδεικνύει διαρκῶς τή σκληρότητά του· σπάνια ἡ Πυθία ἐκφράζεται μέ σαφήνεια δίνοντας στούς ἐρωτῶντες μία μή ἀμφίσημη πληροφορία. Πράγματι, ὁ λόγος της ἐπιδέχεται πολλαπλές ἐρμηνεῖες καί μόνον κατόπιν ἐορτῆς εἶναι δυνατόν ν' ἀποκαλυφθεῖ ἡ συγκεκριμένη σημασία τῶν ἀποφάσεών της. Ὅταν οἱ Σπαρτιάτες, ὀρεγόμενοι τήν Ἀρκαδία, ἀπευθύνονται στή Θεόπνευστη γιά νά μάθουν ἀπό αὐτήν τί ἐλπίδες ἐπιτυχίας θά μπορούσαν νά ἔχουν καί λαμβάνουν τήν ἀκόλουθη ἀπάντηση: «Θά σοῦ δώσω τήν Τεγέα νά χορεύεις, νά χτυποῦν τά πόδια μέ ρυθμό καί τήν πεδιάδα της τήν ὠραία νά τή μετρήσεις μέ σκοινί κοντό»,⁵³ δέν χάνουν τήν εὐκαιρία νά θεωρήσουν τούς οἰωνούς εὐνοϊκούς. Ὅμως, ὅταν ἔχουν ἠττηθεῖ στόν ἀγῶνα ἐναντίον τῶν Τεγεατῶν, οἱ Σπαρτιάτες αἰχμάλωτοι καταλαβαίνουν τή σημασία τοῦ χρησμοῦ καθῶς δουλεύουν ὡς σκλάβοι τούς ἀγρούς πού ἀνήκουν στό νικητή τους. Τό ἴδιο φαινόμενο συναντᾶται καί στήν περίπτωση τοῦ

κακότυχου Κροΐσου: κί' αὐτός ἐπίσης, πρίν εισβάλλει στό ἔδαφος τῶν Μήδων, ζητᾶ κάποιον οἰωνό ἀπό τόν Ἀπόλωνα ὁ ὁποῖος φαίνεται νά τοῦ παρέχει πλήρη διαβεβαίωση ὅτι θά ἐπιτύχει ἡ ἐκστρατεία του.⁵⁴ Ὄταν ὁ Κροΐσος ἠτᾶται καί συλλαμβάνεται αἰχμάλωτος, ζητᾶ καί παίρνει τήν ἄδεια τοῦ Κύρου νά ζητήσει ἐξηγήσεις ἀπό τήν Πυθία. Αὐτές εἶναι σαφέστατες: ἡ αὐτοκρατορία πού θά κατέστρεφε ὁ Κροΐσος ἦταν ἡ δική του καί ὁ ἡμίονος πού θά τόν ἔτρεπε σέ φυγή ἦταν ὁ Κύρος, γιός μιᾶς Μηδῆς καί ἑνός Πέρση. Ὁ Θεός εἶναι πράγματι ἀντάξιος του ἐπιθέτου Λοξίας τό ὁποῖο ἀναφέρει συχνά ὁ Ἡρόδοτος.

Οἱ ἥρωες δέν καταφεύγουν μόνον στούς χρησμούς: προειδοποιοῦνται ἐπίσης ἀπό τά ὄνειρα.⁵⁵ Δυστυχῶς τό πράγμα δέν εἶναι ἀπλό καί, ὄχι μόνον δέν ἀλλάζει μέ προειδοποιήσεις ἡ πορεία τοῦ Πεπρωμένου πού φροντίζει νά πραγματοποιηθεῖ μέ κάθε μέσον, ἀλλά συμβαίνει καί τό ὄνειρικό περιεχόμενο νά εἶναι, ἐπίσης, πολύ ἀμφίσημο. Ἐπιπλέον, ὑπάρχει τό πρόβλημα τῆς διάκρισης μεταξύ τῶν πραγματικά προφητικῶν ὀνειρῶν καί τῶν ἄλλων, ἐκείνων πού προέρχονται ἀπό φυσικά αἷτια. Πάνω σ' αὐτό τό τελευταῖο ζήτημα ὁ Ἀρταβάνης ἀναπτύσσει μία ἐξαιρετικά περίεργη θεωρία ὅπου ἡ προσπάθεια ρεαλιστικῆς ἐξήγησης μπλέκεται μέ τά κατάλοιπα τοῦ ἀρχέγονου θρησκευτικοῦ αἰσθήματος. Ὄταν ὁ Ξέρξης διηγεῖται στό σύμβουλό του ὅτι εἶδε μία ὄπτασία πού τόν διέταξε νά κηρύξει τόν πόλεμο στούς Ἕλληνες καί ὅτι ἔπρεπε νά ὑπαναχωρήσει ἀπό τήν ἀπόφασή του νά εἶναι προσεκτικός, ὁ Ἀρταβάνης προτείνει ἕνα πείραμα κατάλληλο γιά ν' ἀποδειχθεῖ ἂν πρόκειται πράγματι γιά ἕνα σημεῖο τῶν Θεῶν καί ὄχι γιά ἕνα «συνηθισμένο» ψυχικό φαινόμενο. Μέ ἄλλα λόγια, ὁ ὑπασπιστής τοῦ Ξέρξη προτίθεται νά ὑποβάλει τό ὑπερφυσικό σέ μία πραγματική ἐπιστημονική πειραματική ἀπόδειξη⁵⁶: ἂν ἡ ὄπτασία ἐμφανισθεῖ καί στόν ἴδιον καί τοῦ δώσει τίς ἴδιες ὁδηγίες, τότε θά ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι πράγματι εἶναι θεϊκή ἔμπνευση καί πρέπει νά προετοιμασθοῦν γιά τήν κατάκτηση. Καί ὁ προνοητικός Ἀρταβάνης, πρό τοῦ θετικοῦ ἀποτελέσματος τῆς δοκιμασίας, ἀποφασίζει ὅτι ὀφείλει νά ἐγκαταλείψει τίς ἀντιρρήσεις του καί νά προσεταιρισθεῖ τούς ὑπέρμαχους τοῦ πολέμου.⁵⁷

Ἡ ἀνθρώπινη προσπάθεια κατανόησης τοῦ Πεπρωμένου δέν εἶναι ἰκανή ν' ἀλλάξει τήν πορεία του: ὁ ἥρωας νομίζει ὅτι ἡ προειδοποίηση θά τοῦ ἐπιτρέψει νά προλάβει τό κακό. Ὅμως ὁ χρησμός, τό ὄνειρο, τό φυσικό σημεῖο δέν εἶναι παρά ἐξαγγελίες ἑνός ἀναπότρεπτου μέλλοντος: «ὄλες οἱ προσπάθειες τροποποίησής του ἀποτυγχάνουν πρό τῶν τεχνασμάτων τῆς Ἀνάγκης... «τό πεπρωμένο ἐβούλετο νά συμβεῖ κακό στόν Κανδαύλη».⁵⁸ Ἡ φρικτή λακωνικότητα καί τό ἀπρόσωπο αὐτῆς τῆς διατύπωσης ἐκφράζουν συγχρόνως τήν αὐστηρότητα, τήν ἀδικία καί τήν ἀναγκαιότητα πού χαρακτηρίζουν τίς ἀποφάσεις τῆς ὑπέρτατης δύναμης. Μετέχουν τῆς ἴδιας μεταφυσικῆς πού κυριαρχεῖ στό αἰσχύλειο δράμα: «Ποτέ ἡ ἀνθρώπινη βούληση δέν θά παραβιάσει τήν τάξη πού ἐπέβαλε ὁ Δίας»⁵⁹: ἡ ἐπίγνωση τοῦ μέλλοντος, ἀκόμη καί ἂν ἦταν σαφέστατη, δέν θά ἦταν ἰκανή νά κάμψει τή θεία θέληση. Θαυμάζοντας τήν εὐτυχία τοῦ τυράννου τῆς Σάμου Πολυκράτη, ὁ Ἄμασις ἀνησυχεῖ μήπως τοῦ συμβεῖ κάτι κακό καί τόν

παρωθεῖ νά δεχθεῖ οἰκειοθελῶς νά κάνει κάποια θυσία γιά ν' ἀποφύγει τό φθόνο τῶν θεῶν καί νά προλάβει κάποια μεγαλύτερη ἀπώλεια. Ἀφελῶς, ὁ Πολυκράτης προσφέρει στή Νέμεση ἕνα δαχτυλίδι στό ὁποῖο ἔχει μεγάλη ἀδυναμία. Ἀλλά ἐκεῖνο ξαναγυρίζει σ' αὐτόν καί, ἔκτοτε, τίποτε πιά δέν μπορεῖ νά τόν σώσει: θά χαθεῖ, πέφτοντας θύμα τῶν δολοπλοκιῶν ἑνός περιφερειακοῦ διοικητῆ τοῦ Δαρείου.⁶⁰

Οἱ θεοί οἱ ἴδιοι δέν μποροῦν νά κάνουν τίποτε σ' αὐτόν τόν τομέα καί, ἀκριβῶς ὅπως λένε καί οἱ ποιητές, πρέπει κι αὐτοί νά ὑποταχθοῦν στίς προσταγές τῆς Μοίρας: ὁ Κροῖσος, πιστός του Ἀπόλλωνα, διαμαρτύρεται κατά τῆς ἀδικίας τοῦ Θεοῦ πού καθόλου δέν τόν βοήθησε στά σχέδιά του: ἀλλά παίρνει τήν ἀπάντηση ὅτι ὑπάρχει ὄριο στή θέληση τοῦ Λοξία καί ὅτι ἐκεῖνος ἤδη πέτυχε μία ἀναβολή ἐκ μέρους τῆς ἐξώτερης δύναμης χωρίς νά μπορεῖ ν' ἀκυρώσει ἐντελῶς τήν ἀπόφασή της.⁶¹ Ὅλα εἶναι ἤδη γραμμένα πρό πολλοῦ καί καμία μέθοδος, ἀνθρώπινη ἢ θεϊκή, δέν εἶναι ἱκανή νά παρακάμψει τή μοίρα.⁶² Ὁ ἱστορικός χρόνος εἶναι σάν νά ἔχει σημαδευτεῖ μέ μία ἀκολουθία πρωτευόντων γεγονότων τά ὁποῖα πρέπει ἀναπόφευκτα νά συμβοῦν: ὁ δρόμος γιά νά φθάσει κανεῖς σ' αὐτά εἶναι λιγότερο ἢ περισσότερο μακρῦς, ἢ διαδρομή περισσότερο ἢ λιγότερο ἐλικοειδής· ἢ τύφλωση τῶν ἡρώων θά ἦταν ἀρκετή γιά νά τούς ὀδηγήσει στό πάθος τους, ἀλλά συχνότερα ἢ Ἀνάγκη, γιά νά διασκεδάσει, ἐπηρεάζοντας ἄμεσα τά συναισθήματα ἢ χρησιμοποιώντας τούς χρησμούς, κάνει διάφορες παρεκκλίσεις πρὶν φθάσει στό σκοπό της. Ἀκριβῶς αὐτός εἶναι ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖον ὁ ἱστορικός χρόνος φαίνεται ἔκτατός καί οἱ λεπτομέρειες τῶν γεγονότων εἶναι συγκευριακές, φθάνει νά προκόψει τό γεγονός τό ὁποῖο ἐκφραζει τό νόμο τοῦ Πεπρωμένου: ἡ ἀνθρώπινη «ἐλευθερία», τό τυχαῖο, οἱ προσπάθειες δέν ἔχουν παρά μόνον περιορισμένη σημασία — αὐτήν πού εὐαρεστεῖται νά τούς παραχωρήσει ἢ Πρόνοια.

Μένει ἀκόμη νά μάθουμε γιὰτί τό Πεπρωμένο κτυπᾷ σκληρότερα τόν ἕνα ἀπό τόν ἄλλον, γιὰτί μεταχειρίζεται μέ τέτοια κακία τούς μεγάλους του κόσμου τούτου: τόν Κροῖσο, τόν Καμβύση, τόν Πολυκράτη, τόν Ξέρξη. Ἡ ἀρχέγονη ἰδέα τοῦ οἰκογενειακοῦ στίγματος συναντᾶται διαρκῶς: ἡ θεότης δέν σέβεται τόν ἀνθρώπινο νόμο πού διακηρῦσσουν οἱ ἑλληνικές Πόλεις-Κράτη τῆς Ἀσίας: «Εἰρήνη καί χαιρετισμός στή γενεά τοῦ κατηγορουμένου».⁶³ Τά ἱστορικά πρόσωπα τοῦ Ἡροδότου ὑποτάσσονται στή μοίρα ὅσο καί τά πρόσωπα τῆς τραγωδίας: πληρώνουν τά σφάλματα τῶν πατεράδων τους, ἀκόμη καί ἐκεῖνα τῶν προγόνων τους· ἡ μοίρα τούς δένει μέ μία κακότυχη γενιά. Ἄν ὁ Κροῖσος εἶναι ἔνοχος ἐγωισμοῦ καί ἄν, ὡς τέτοιος, φυσικά ἐπισύρει τήν Νέμεσιν, ὑφίσταται ἐπίσης τήν τιμωρία πού ὀφείλουν νά ὑποστοῦν οἱ ἀπόγονοι τοῦ Γύγη, δολοφόνου τοῦ Κανδαύλη.⁶⁴ Ἐξάλλου, αὐτή ἡ ποινή δέν περιορίζεται στόν ἴδιον τόν Κροῖσο· ἐπιπίπτει καί στούς γιούς του: ὁ ἕνας ἀπό αὐτούς εἶναι κωφάλαλος ἐκ γενετῆς, ὁ ἄλλος, ὄντας νέος καί ρωμαλέος, πεθαίνει κατά τή διάρκεια μίας κυνηγετικῆς ἐξόρμησης παρά τό ὅτι ὁ πατέρας του, προειδοποιημένος ἀπό ἕνα ὄνειρο, εἶχε πάρει ὅλες τίς προφυλάξεις ὥστε νά μήν συμβεῖ τέτοιο ἀτύχημα. Καί ὄργανο τῆς

θείας ὀργῆς εἶναι ἕνας ἄνθρωπος κυνηγημένος καί ὁ ἴδιος ἀπό τήν Ἄτιν, ἀκούσιος δολοφόνος τοῦ πατέρα του καί, γι' αὐτό, σημαδεμένος μ' ἕνα στίγμα πού τίποτε δέν μποροῦσε νά σβήσει καί τόν ὀδηγεῖ στό φόνο τοῦ γιοῦ τοῦ προστάτη του. Ὁ Ἡρόδοτος ἀναφέρει ἕνα περιεργό ἀνέκδοτο πού, αὐτήν τή φορά, τοποθετεῖται στήν Ἑλλάδα, κατά τίς ἀρχές του δεύτερου Μηδικοῦ Πολέμου: παρασυρμένοι ἀπό ὀργή οἱ Σπαρτιάτες δολοφονοῦν τούς ἀγγελιαφόρους τούς σταλμένους ἀπό τόν Ξέρξη γιά νά ζητήσουν γῆ καί ὕδωρ· ἡ θεότης τούς καθιστᾷ γνωστό ὅτι ἀποδοκιμάζει τήν πράξη καί ἀπαιτεῖ ἐπανόρθωση. Δύο πολῖτες προσφέρονται οἰκειοθελῶς καί πηγαίνουν στά Σοῦσα νά παραδοθοῦν στό θυμό τοῦ Μεγάλου Βασιλιᾶ: ἐκεῖνος, ὄντας μεγαλόψυχος, τούς ἀποπέμπει. Ἀλλά αὐτό δέν ἀρκεῖ γιά νά ἡρεμήσουν οἱ θεοί, ἐπειδή ἡ προσβολή δέν ἀποπλύθηκε πραγματικά. Πολύ μεταγενέστερα, οἱ γιοί τῶν δύο ἀνθρώπων πού εἶχαν πάρει ἐπάνω τους τό ἔγκλημα τῆς Πόλης-Κράτους συλλαμβάνονται ἀπό τούς Ἀθηναίους — κατά τήν ἔναρξη τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου — καί θανατώνονται. «Ὅτι ἡ ὀργή τοῦ Ταλθύβιου ξέσπασε πάνω στούς ἀγγελιαφόρους, ὅτι δέν ἠσύχασε πρῖν τούς δεῖ νεκρούς, αὐτό ἦταν ἀπλῶς σύμφωνο μέ τούς κανόνες τῆς δικαιοσύνης· ἀλλά τό γεγονός ὅτι κτύπησε τούς γιούς ἐκείνων ἀκριβῶς τῶν ἀνθρώπων..., κατ' ἐμέ εἶναι προφανές ὅτι τό πράγμα συνέβη ἐπειδή τό προκάλεσε ἡ θεία θέληση».⁶⁵ Ὡστε ἡ ἰδέα τοῦ στίγματος καί τῆς κληρονομικότητας τῶν σφαλμάτων εἶναι βαθιά χαραγμένη στήν ἑλληνική νοοτροπία τοῦ 5^{ου} αἰ. Καί ὁ ἱστορικός βλέπει σ' αὐτήν ἕναν ἀπό τους νόμους πού κυβερνοῦν τό ἀνθρώπινο γίγνεσθαι. Ἄλλα ποιό εἶναι τό βαρύτερο σφάλμα; Ὁ φόνος φαίνεται ὡς τό σοβαρότερο ἔγκλημα, εἴτε εἶναι ἀκούσιος — ὅπως συμβαίνει στήν περίπτωση τοῦ ἄτυχου Ἀδράστου — εἴτε ἐκούσιος — ὅπως ὅσον ἀφορᾷ τή σκληρή Φερετίμη. Πάντως ἡ *Νέμεσις* ἐκτός ἀπό τόν φόβο, δέν ξεχνᾷ μία ἄλλη βαρύτερη παρεκτροπή ἡ ὁποία προκαλεῖ τήν ἐκδίκηση τῶν Θεῶν: ἡ παρεκτροπή αὐτή εἶναι ἡ ὑπεροψία, ἡ *ὑβρις*,⁶⁶ πού συνιστᾷ ἕνα ἀπό τά κυρία θέματα τῆς αἰσχύλειας τραγωδίας. Πῶς νά ὀρίσει κανεῖς αὐτό τό μοιραῖο πάθος πού παρασύρει τήν ἀνθρώπινη βούληση κάνοντάς την νά ὑπερβαίνει τά ἐπιβεβλημένα σ' αὐτήν ὅρια; Ὁ Ἡρόδοτος εἶναι σαφέστατος: ἡ ὑπεροψία εἶναι ἡ πεποιθήση κάποιου ὅτι εἶναι κάτι περισσότερο ἀπό ἄνθρωπος.⁶⁷ Αὐτή ὀδηγεῖ τούς Μεγάλους Βασιλεῖς νά θέλουν πάντοτε τήν ἐπέκταση τῆς αὐτοκρατορίας τους· αὐτή ἐπίσης τούς δίνει μία αὐτοπεποίθηση πού δέν ἐπιτρέπεται νά ἔχει κανένας θνητός. Τώρα, βέβαια, πρέπει ν' ἀναφερθοῦμε καί στό φθόνο τῶν Θεῶν: οἱ Θεοί δέν δέχονται μέ κανέναν τρόπο τήν ἐπιθυμία κάποιου νά ἐξισωθεῖ μ' αὐτούς καί νά διατείνεται ὅτι κατέκτησε μέσα σέ μία ζωὴ ἀσημαντῆς διάρκειας τή δύναμη καί τήν εὐτυχία πού προσιδιάζουν μόνον στούς ἀθάνατους: «ἡ θεία ἐκδίκηση κτύπησε σκληρᾶ τόν Κροῖσο ἐπειδή, νομίζω, ἔθεωρεῖτο ὁ εὐτυχέστερος τῶν θνητῶν».⁶⁸ Στόν ἴδιο λόγο ὀφείλεται καί ἡ καταστροφή τοῦ Πολυκράτη τοῦ «εὐτυχοῦς ἀπό κάθε ἄποψη»⁶⁹, γιάτι δέν εἶναι ἀναγκαῖο νά ἔχει προσβάλει κανεῖς τίς θεότητες μέ κάποιο ὑπερβολικό αἶσθημα· ἀρκεῖ καί μόνον ἡ ὑλική ἐπιτυχία τῶν δραστηριοτήτων του γιά νά προκληθεῖ μία βίαιη ἀντίδραση τῆς αὐταρχικῆς δύναμης. Ὅλα αὐτά συμβαίνουν

σάν νά ἦταν τό σύμπαν ἕνας κόσμος ἀπλός ὅπου καθετί τό θετικό θά 'πρεπε ὑποχρεωτικά νά προκαλεῖ ὡς ἀντιστάθμισμα μία ἄρνηση ἢ ὅποια θά ἀποκαθιστοῦσε τήν ἰσορροπία.

Ἐπομένως, ἡ ὕβρις ἔχει διπλή φύση· εἶναι σαφῶς ἠθική ὅταν πρόκειται γιά ἕναν ἄνθρωπο πού νομίζει ὅτι μπορεῖ νά ἐδραιώσῃ σ' ἐτούτη τή γῆ μία ὑπεράνθρωπη ἐξουσία· εἶναι ὅμως, ἐπίσης, καί ὑλική προσβολή σέ μία θεία ὀργάνωση πού δέν ἀνέχεται καμία σημαντική μεταβολή. Ἔτσι ὁ χρησμός διατάσσει τούς Κνίδιους νά ἐγκαταλείψουν τό σχέδιο τῆς διώρυγας πού θά χώριζε τό ἔδαφος τούς ἀπό τήν ἠπειρο γιατί: «ὁ Ζεὺς, ἂν ἤθελε ὅ,τι ζητᾶτε τώρα, θά εἶχε κάνει ἤδη νησί τή δική σας χώρα».⁷⁰ Καί τό Πεπρωμένο τιμωρεῖ ὅλες τίς ὑπεροπτικές πράξεις τῶν Μεγάλων Βασιλέων οἱ ὅποιοι ἀποβλέπουν σέ οἰκουμενική Αὐτοκρατορία, τρυποῦν τά ὄρη καί μαστιγώνουν τή θάλασσα. Πολύ ἀποκαλυπτική εἶναι ἡ παρέμβαση τοῦ Ἀρταβάνη κατά τίς διαβουλεύσεις πού προηγοῦνται τοῦ δευτέρου Μηδικοῦ Πολέμου: γιά ν' ἀποθαρρύνει τόν Ξέρξη, ὁ σύμβουλος του τοῦ ἐκθέτει τούς κινδύνους τῆς ἐκστρατείας ἐπιμένοντας στόν κίνδυνο πού περικλείει ἡ μετακίνηση τόσο μεγάλου στρατοῦ καί στόλου: οἱ γαῖες πού θά κατακτηθοῦν δέν θά μπορέσουν νά θρέψουν τή στρατιά καί κανένα λιμάνι δέν θά εἶναι κατάλληλο γιά νά χωρέσει ὀλόκληρος ὁ στόλος ἂν ἐπιτευχθεῖ ἡ κατάκτηση. Ἀλλά ὁ Ἀρταβάνης, γιά νά ἐνισχύσει τήν ἀποψή του ἐπικαλεῖται καί ἕνα ἐπιχείρημα πιο βαθύ: ἡ ἰσχύς, ἡ ἴδια ἡ νίκη, εἶναι ἐπικίνδυνα πράγματα ἐπειδή παρασύρουν πέρα ἀπό τά ἐπιτρεπτά ὅρια: «ὁ ἄνθρωπος δέν ξέρεי τί εἶναι κορεσμός».⁷¹ Γι' αὐτό πρέπει ν' ἀποφασίσουμε τήν ἀποφυγή ὑπερβολικῶν τολμημάτων. Ἔτσι, στό λόγο τοῦ Ἀρταβάνη, συνυπάρχουν δύο συμπληρωματικές μορφές συλλογιστικῆς: ἀφενός, ἐπικαλεῖται στρατηγικούς λόγους θεμελιωμένους σέ μία ρεαλιστική ἐκτίμηση τῆς κατάστασης· ἀφετέρου, ἀνατρέχει στήν ἰδέα μίας μοιραίας ψυχολογικῆς ἀνάγκης ἢ ὅποια ὀδηγεῖ τόν κατακτητή στήν ὑπέρβαση ἐκείνων πού ἐπιτρέπονται ἀπό τούς θεούς. Ἐπανέρχεται πάντοτε ἡ ἔννοια τοῦ ἀναγκαστικοῦ περιορισμοῦ τῆς ἀνθρώπινης ἐπιθυμίας.

Δυστυχῶς, τέτοια σωφροσύνη εἶναι πράγμα σπάνιο. Ὁ Ξέρξης, ἀκριβῶς σάν τόν αἰσχύλειο Προμηθέα, γνωρίζει σέ τί ἐκτίθεται καί δέχεται νά διακινδυνεύσει τήν ἦττα. Ἡ ὕβρις δέν εἶναι πάντοτε τύφλωση ἢ μωρία: ὅπως τά πρόσωπα τῆς τραγωδίας, ὁ ἡγεμόνας ὑπερασπίζεται τό ἐγχείρημα καί ὀρισμένοι σχολιαστές⁷² μπόρεσαν νά διακρίνουν στά λόγια του, ἂν ὄχι μία ἀπολογία τοῦ κατακτητικοῦ πνεύματος, τουλάχιστον μία προσπάθεια ὑπεράσπισης τῆς δύναμης πού ἔχει ἡ ἀνθρώπινη θέληση. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι πίσω ἀπό τήν αὐτοπεποίθηση τῶν Μεγάλων Βασιλέων κρύβεται ἡ αἴσθησις, ὄχι ὅτι ἡ ἀνθρώπινη ἐλευθερία εἶναι παντοδύναμη, ἀλλά ὅτι δέν γνωρίζουμε ποτέ μέ ποιά πλευρά εἶναι οἱ θεοί. Καθένας ἔχει τήν παράλογη ἐλπίδα ὅτι τό σχέδιό του κέρδισε τήν εὐνοια τοῦ πεπρωμένου καί ὅτι τοῦ ἐπιφυλάσσεται μία μεγαλειώδης ἐπιτυχία.⁷³ Δέν ξεχνιέται ὁ νόμος τῆς θείας Πρόνοιας: ἀπλῶς ὅλοι θέλουν νά τόν θεωροῦν εὐνοϊκό γιά τόν ἑαυτό τους. Πλάι στήν ἀφελή ὕβριν τοῦ Κροίσου πού μετροῦ τά πλούτη του, ὑπολογίζει τή δύναμή του καί δηλώνει πῶς εἶναι ὁ εὐτυχέστερος τῶν ἀνθρώπων,

έχουμε τήν διαυγή ύπερβολή του Ξέρξη: ένω μπροστά του παρελαύνουν οί μυριάδες τών όποίων ήγεΐται, ό ήγεμόνας σκέπτεται τή βραχύτητα του βίου και τή ματαιότητα όλων τών έγχειρημάτων.⁷⁴ Άλλ' αυτό δέν τόν έμποδίζει νά επιχειρήσει τήν πιό παράλογη και πιό ύπεροπτική άπ' όλες τίς πράξεις: ό προμηθεϊκός μύθος έχει μετατεθει, κατά κάποιον τρόπο, στό συγκεκριμένο επίπεδο ταής ανθρώπινης ιστορίας, τελικά δέν πρόκειται για άπελπισία αλλά μάλλον για έπιθυμία του ανθρώπου νά ύπερβεί τήν κατάστασή του, νά γίνει πραγματικά μία θεία ύπαρξη παραβιάζοντας τά σύνορά του Περωμένου. Γνωρίζουμε τί έκβαση έχει μία τέτοια τόλμη. Ο Ηρόδοτος, μετά τή νίκη τών Έλλήνων είναι σέ θέση νά πει τά λόγια του Σοφοκλή: «Εκείνους πού τό μέτρο και τό λόγο δέν γνωρίζουν... στή δυστυχία βαριά οί θεοί τούς γκρεμίζουν, όταν του ανθρώπου ή φύση μ' αυτούς νομίζει πώς ύψώνεται και πιό ψηλά άπό τήν ανθρώπινη κατάσταση όρθώνεται».⁷⁵

Όστε, σ' αυτήν τήν ιδέα της Θείας Πρόνοιας ένυπάρχει κάτι περισσότερο άπό μία κοινοτοπία όφειλόμενη στους ποιητές. Δέν πρόκειται άπλώς για τήν άπόδειξη ενός θεμελιώδους κακού: του γεγονότος ότι είμαστε θνητοί. Ο ιστορικός θέλει επίσης νά προβάλλει τό νόμο πού διέπει τό γίγνεσθαι: κάθε βιαιοπραγία πληρώνεται άν όχι άπό τόν ίδιον τόν έγκληματία, όπωσδήποτε άπό τους άπογόνους του· κάθε ύπερβολή έπισύρει τήν εκδίκηση τών θεών πού χτυπούν άνελέητα. Δέν είναι άκριβώς αυτό τό μάθημα πού δίνει στόν Κροϊσο ό Σόλων;⁷⁶ Κανείς δέν μπορεί νά λέγεται εύτυχής πριν συμπληρώσει τόν κύκλο της ζωής του: τό σημαντικό είναι νά έχει κανείς καλό τέλος και όχι νά φθάσει σέ ύψη πού ή έπερχόμενη παρακμή τά κάνει νά φαίνονται άκόμη πιό παράλογα. Η έλληνική σοφία αντιπαραθέτει στην άσιατική ύβριν δύο παραδείγματα εύτυχισμένου βίου πού δέν θεμελιώνεται στην έπιθυμία αλλά στην μετριοπάθεια και τήν άφοσίωση. Ο Τέλλος έζησε καλώς: πλούσιος και άξιοσέβαστος, πέθανε μέ τό όπλο στό χέρι ύπερασπίζοντας τήν πατρίδα του. Ο Κλέοβις και ό Βίτων πέθαναν ένδοξα επίσης, άφου είχαν καταστήσει δυνατή τήν εκπλήρωση τών θρησκευτικών καθηκόντων της μητέρας τους: απέδειξαν, σύροντας σέ μεγάλη άπόσταση τό άρμα της ίέρειας, τή φυσική τους ρώμη, τήν υϊκή στοργή τους και τήν άφοσίωσή τους στους θεούς· αυτοί οί τελευταίοι, για νά τούς ανταμείψουν, τούς πήραν άπό τόν κόσμο μόλις είχαν εκπληρώσει τό καθήκον τους και ένω κοιμόντουσαν. Τίποτε δέν σπιλώνει μία τέτοια δόξα και ή ανάμνηση αυτών τών ανθρώπων είναι άσβεστη. Επιπλέον, τέτοιες πράξεις δέν είναι δυνατόν νά έπισύρουν τήν Νέμεσιν, γιατί παραμένουν έντός τών έπιτρεπτών στην ανθρωπότητα όρίων. Πρέπει νά έπισημάνουμε τό έξης: ό Σόλων δέν εξαίρει τή μετριοτητα. Δέν είναι πρόπον νά ζει κανείς μία ζωή ταπεινή και εξαφανισμένη· ή καλή φήμη παραμένει γι' αυτόν μία άξία πολύ σημαντική· αλλά ή πραγματική δόξα μπορεί ν' άποκτηθει μόνον μέ μετριοπάθεια.

Συναινώντας σ' αυτήν τήν πρακτική σοφία, ό Ηρόδοτος αναγνωρίζει τελικά τή δικαιοσύνη της θείας Πρόνοιας πού δίνει εύτυχές ή ένδοξο τέλος σέ όλους όσους παραμένουν άτρωτοι στα ύπερβολικά πάθη. Έτσι προσυπογράφει

μία ήδη αρχαϊκή γνώση σύμφωνα με την οποία τό προτιμητέο είναι τό μέτρο. Τότε, ό νόμος τής ιστορίας δέν έκτρέπεται σέ ήθικό νόμο; Η αλήθεια είναι, άν επιχειρήσουμε μία συστηματοποίηση, ότι τό δίδαγμα δέν είναι τόσο σαφές όσο μπορεί νά φανεϊ κατά τήν ανάγνωση τών λόγων του Σόλωνα και του Αρταβάνη ή τών άνεκδότων από τά όποια είναι διάστικη ή *Ιστορία*. Όπως στους τραγικούς, ή *ύβρις* συχνά εμφανίζεται ως μοιραία κατάρα πού επιπίπτει αναίτια και αναπότρεπτα πάνω σέ μία οικογένεια ή ένα άτομο, διαταράσσει τό πνεύμα και έτσι οδηγεί στην τέλεση ενός αδικήματος πού προκαλεί μία τιμωρία, δικαιολογημένη, αυτήν τή φορά, ακριβώς όπως ή ποινή πού επιβάλλεται σέ κάποιον ό όποιος έχει τελέσει έγκλημα αυτοβούλως. Είναι εύνόητο ότι πρέπει νά προσέχουμε τίς υπερβολές: είναι όμως πάντοτε δυνατόν; Σ' αυτό τό επίπεδο ή μεταφυσική σκέψη έρχεται νά προστεθει στην κοινωνιολογική και ιστορική ανάλυση. Υπάρχουν λαοί και άνθρωποι πού ή κατάστασή τους τους κάνει νά έλκονται ακατανίκητα από τήν *ύβριν*, όπως οί Πέρσες και οί Μεγάλοι Βασιλείς τους: αυτοί, κάποια μέρα, διαπράττουν τήν *Υβριν* πού θά πυροδοτήσει τήν έκδίκηση. Και ή έκδίκηση, για νά πραγματοποιηθει, θά χρησιμοποιήσει τυχαία περιστατικά πού είναι όλα σημεία αναγνωρίσιμα για κάποιον πού ξέρει τό νόμο τής *Ανάγκης*. Έτσι, όλα συμβαίνουν σαν νά υπήρχε ένα είδος συνεργείας μεταξύ τής ανθρώπινης βούλησης, τής ιστορικής αιτιότητας και τών αποφάσεων τής θείας Πρόνοιας. Αυτή ή συμπαράθεση δέν στερείται δυσχερειών, αλλά ακριβώς αυτό δέν είναι ή πέτρα του σκανδάλου σέ όλες τίς προνοιολογικές θεωρίες;

Συνεπώς οί δυνάμεις του Πεπρωμένου εκφράζονται στό αίτιακό σχήμα και κατευθύνουν τά ανθρώπινα πάθη για νά υποτάξουν τό γίνεσθαι. Είναι δυνατόν νά τους αντισταθούμε; Θα ήταν αρκετό ή ανθρώπινη φύση νά μπορούσε νά δείξει τό μέτρο της για «νά τηρήσουν οί θεοί τήν ίδια ισορροπία»⁷⁸ αυτό εύχονται πριν από τή μάχη οί πολεμικοί ηγέτες. Αλλά συμβαίνει συχνότερα νά επανεμφανίζεται τό τυχαίο πού ανακατεύει τά χαρτιά και πραγματοποιει τήν εύχή τής *Ανάγκης*. Άρα, τό μοιραίο ασκει διπλή επιρροή στό πεπρωμένο τών ανθρώπων και τήν ιστορία: βάζοντας όρισμένα πρόσωπα σέ όρισμένες καταστάσεις δημιουργει σειρές αυξανόμενων ροπών στις όποιες είναι αδύνατον ν' αντισταθει κανείς, τόσο καθοριστική είναι ή ιστορική πλαισίωση, ή θεσμική παράδοση και ή ψυχική κατάσταση· αλλά, επίσης, παρεμβαίνει προκαλώντας τυχαία περιστατικά και ανατρέποντας κατ' αυτόν τόν τρόπο άμεσα τήν πορεία του γίνεσθαι.

IV

Όσο θετική κι άν είναι ή ανάλυση, ή φιλοσοφία του γίνεσθαι του Ηροδότου δέν παρουσιάζει, εν συγκρίσει προς τή μεταφυσική τών ποιητών και τών τραγικών, ιδιαίτερη πρωτοτυπία. Παρά ταυτα, τό δίδαγμα πού εκπέμπει ή *Ιστορία* είναι πλουσιότερο πολιτικά και φιλοσοφικά από εκείνο πού μπορεί νά προέλθει από τόν Πίνδαρο, παραδείγματος χάριν. Τό λόγο μπορούμε νά τόν βρούμε

στό ίδιο τό υλικό τῶν ἔργων: ἡ ἀνάγνωση ἱστορικῶν γεγονότων προσφέρει μιὰ ρεαλιστική πολυπλοκότητα ἐξαιρετικά ἀποκαλυπτική. Ἄν καί δέν τοῦ ἀρέσει ἰδιαίτερα νά συμβουλευεῖ, οὔτε ἐξειδικεύεται στόν ἠθικοπλαστικό λόγο, ὁ Ἡρόδοτος, πριμοδοτώντας κάποια πλευρά τῆς ἱστορίας ἢ κάποιο ἄτομο, παρεμβάλλοντας κάποια προσωπική παρατήρηση, ἐκδηλώνει τίς προτιμήσεις του καί ὑποδεικνύει λύσεις. Ἐχοντας φθάσει στήν ὠριμότητα, οἱ ἑλληνικές Πόλεις-Κράτη εἶναι ὑποχρεωμένες νά διερωτηθοῦν ποιό εἶναι τό καλύτερο πολίτευμα πού θά ἔπρεπε νά υἱοθετήσουν, ποιές σχέσεις θά τηρήσουν μέ τούς γείτονές τους, Ἕλληνες καί Βαρβάρους, ποιές πιθανότητες οἰκουμενικῆς κυριαρχίας ὑπάρχουν. Ἡ Ἱστορία χωρίς νά φθάνει τό βάθος τῆς μελέτης τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς πολιτικῆς πού διακρίνει τή διήγηση τοῦ Θουκυδίδη,⁷⁹ ἀπηχεῖ αὐτές τίς ἀνησυχίες καί ἀνοίγει προοπτικές οἱ ὁποῖες, ἂν καί συγκεχυμένες, δέν παύουν νά εἶναι ἀποκαλυπτικές.

Εἶναι γνωστή ἡ ἀγάπη τοῦ Ἡροδότου γιά τήν Ἀθήνα. Ὁρισμένοι σχολιαστές βλέπουν στήν Ἱστορία ἕναν ἀπολογητή τῆς δημοκρατικῆς Πόλης-Κράτους καί τοῦ πολιτεύματός της. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Ἡρόδοτος, μερικές φορές, μεγαλύνει τά κατορθώματα τῆς Πατρίδας τοῦ Θεμιστοκλή καί τοῦ Ἀριστείδη καί δηλώνει ὅτι αὐτή ἔσωσε τήν Ἑλλάδα.⁸⁰ Πάντως ἡ ἀφοσίωσή του δέν τόν ἐμποδίζει ν' ἀποδώσει στίς ἄλλες Πόλεις-Κράτη τή συμβολή στήν ἐπιτυχία πού ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτές καί νά ἐπιμείνει, καί μάλιστα σέ μία περίοδο κατά τήν ὁποία ἐπιτείνεται ὁ ἀνταγωνισμός μεταξύ Σπάρτης καί Ἀθήνας, στόν ἠρωισμό τῶν Λακεδαιμονίων ὀπλιτῶν. Ἐξάλλου, ἐκεῖνο πού συγκεντρώνει τό ἐνδιαφέρον του δέν εἶναι τόσο ἡ πόλη καί οἱ κάτοικοί της, ὅσο τό ίδιο τό δημοκρατικό καθεστῶς τοῦ ὁποῖου τίς ἀρετές ἐξυμνεῖ — χωρίς αὐτό νά τόν κάνει νά καταδικάζει τά ἄλλα πολιτεύματα.

Ὁ ἱστορικός ἐπωφελεῖται ἀπό μία συζήτηση⁸¹ μεταξύ του Δαρείου καί τῶν φίλων του γιά νά ὑπενθυμίσει ἕναν πολιτικό κοινό τόπο τῆς ἐποχῆς: ὑπάρχουν τρία συνταγματικά πολιτεύματα: τό τυραννικό, τό ὀλιγαρχικό καί τό δημοκρατικό. Ὁ Ὀτάνης ὑποστηρίζει τή λαϊκή διακυβέρνηση πού φέρνει τό ὠραιότερο ὄνομα «ἰσονομία»: χάρη σ' αὐτήν ἔχουν ἀποφευχθεῖ οἱ κίνδυνοι τῆς ἐξουσίας τοῦ ἑνός, ὁ ὁποῖος «ἀνατρέπει τά ἔθιμα τῶν προγόνων, βιάζει τίς γυναῖκες καί καταδικάζει εἰς θάνατον χωρίς δίκη»: ἐπειδή ὁ μονάρχης, ὡς κάτοχος ὅλης τῆς δύναμης, ἀφήνει ν' ἀναπτυχθοῦν μέσα του δύο ἐγκληματικά πάθη: ἡ ὑπεροψία (ὑβρις) καί ἡ ἀπληστία (φθόνος). Ἀντίθετα, ἡ δημοκρατία ὑποχρεώνει ἐκείνους πού κυβερνοῦν νά δίνουν λογαριασμό γιά τήν ἐξουσία πού ἀσκοῦν καί ν' ἀποφασίζουν δημόσια ἀποσκοπώντας στή μέγιστη ὠφέλεια ὄλων. Ὁ Μεγαμβύσης, ὑπερασπιστής τῆς ὀλιγαρχίας, ἐπαναλαμβάνει τήν ἴδια ἐπιχειρηματολογία ἐναντίον τῆς τυραννίδας — ἐπιχειρηματολογία τρέχουσα τήν ὁποία θά ξανασυναντήσουμε στόν Πλάτωνα, τόν Ἀριστοτέλη καί τούς ρήτορες —, ἀλλ' ἀναπτύσσει αὐστηρή κριτική κατά τῆς ἰσονομίας: ἐπιτρέπεται, ἕνας ὄχλος ἀδαῆς καί ἀπερίσκεπτος νά διευθύνει ὑποθέσεις τοῦ κράτους; Ὁ μονάρχης, ἂν καί φουσκωμένος ἀπό ματαιοδοξία, τουλάχιστον ἐνεργεῖ ἔχοντας ἐπίγνωση τῶν αἰτίων ὁ λαός δέν

γνωρίζει τίποτε καί θέλει ν' ανακατεύεται σέ όλα. Γι' αυτό πρέπει νά δίδεται ή έξουσία «σέ μία ομάδα ατόμων επιλεγμένων μεταξύ τῶν ἀρίστων». Τέλος, παρεμβαίνει ὁ Δαρεῖος: ή δημοκρατία εἶναι ὅπως τήν περιέγραψε ὁ Μεγαμβύσης· ὁμως ή διακυβέρνηση τῶν ὀλίγων δέν εἶναι καθόλου εὐκταία: προκαλεῖ ἐχθρότητες μεταξύ τῶν ὀλίγων ἀρχόντων καί ἐκεῖνες προκαλοῦν δολοφονίες καί ταραχές ἀπό τίς ὁποῖες τό κράτος ὑποφέρει: πρέπει ἐπικεφαλῆς τῶν δημοσίων ὑποθέσεων νά τίθεται ἕνας μόνον ἄνδρας: ὁ ἄριστος. Αὐτός ἀσκεῖ σταθερά τήν έξουσία πάνω στό λαό καί μπορεῖ νά διευθύνει ἀποτελεσματικότερα τόν πόλεμο. Μήπως ὁ ἀπελευθερωτής τῶν Περσῶν δέν ἦταν ἕνας μονάρχης, ὁ Κύρος; Καί, προαγγέλλοντας τή διαλεκτική του ὀγδοῦ βιβλίου τῆς *Πολιτείας*, ὁ μελλοντικός Μέγας Βασιλέας ἀναφέρει σάν τελευταία ἀπόδειξη τό γεγονός ὅτι ἀναπόφευκτα τό δημοκρατικό καθεστῶς καί τό ὀλιγαρχικό πολίτευμα ὁδηγοῦν στή μοναρχία, τή μόνη ἱκανή νά ἀσκήσει μιά πολιτική μέ ἀποτελεσματικότητα καί συνοχή. Αὐτές οἱ τρεῖς ἀνάλυσεις περιλαμβάνουν ὅλα σχεδόν τά ἐπιχειρήματα πού θά ἐπικαλεσθεῖ ή πολιτική σκέψη τῆς κλασικῆς Ἑλλάδας. Ὁ Ἡρόδοτος δέν παίρνει καμία θέση: δέν εἰρωνεύεται καί, ἂν ὑπάρχει μιά εἰρωνεία, εἶναι ἐκείνη πού ἀποπνέει ή ἐξέλιξη τῶν ἴδιων τῶν γεγονότων. Τό πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας θά θριαμβεύσει ἐπί τοῦ δεσποτισμοῦ.⁸²

Πράγματι, γιά νά φθάσουμε στήν πλήρη κατανόηση τῆς σημασίας τοῦ πολιτικοῦ στοχασμοῦ τῆς *Ἱστορίας* πρέπει νά διακρίνουμε δύο προοπτικές. Ὁ Ἡρόδοτος ἀντιπαραθέτει σφαιρικά τόν Ἑλληνικό κόσμο πρὸς τόν Περσικό κόσμο: τό πνεῦμα ἐλευθερίας ὑπό οἰοδήποτε πολίτευμα, ἰσονομικό ἢ ὄχι, τό ὁποῖο διασφαλίζεται ἀπό ἕνα σύνταγμα ἢ τουλάχιστον ἀπό παραδοσιακούς ὀργανικούς κανόνες, πρὸς τό πνεῦμα τῆς ὑποτελείας. Μεταξύ αὐτῶν τῶν δύο ή ἱστορία ἐπέλεξε τό καλύτερο. Μέ τή βοήθεια τῶν θεῶν ή ἑλληνική φιλοπατρία θριάμβευσε ἐπί τῆς βαρβαρικῆς βιαιοπραγίας. Πρόκειται μᾶλλον γιά ἀντιπαράθεση πολιτισμῶν παρά γιά ἀντιπαράταξη καθαρὰ θεσμική. Ὅμως ὁ Ἡρόδοτος, δεχόμενος τήν ὑπεροχή τῶν Ἑλλήνων ὅσον ἀφορᾷ τούς θεσμούς, ἐκδηλώνει τήν προτίμησή του γιά τή δημοκρατία πού ἀνθοῦσε στήν Ἀθήνα καί ἀπέδειξε, τήν ὥρα τῆς εἰσβολῆς, τίς ἀρετές της καί τήν ἀξία της. Ἄν καί κάποτε κάνει ἀντιδημοκρατικές παρατηρήσεις,⁸³ ἂν καί ἀποφεύγει νά ἐπικρίνει ἀνοικτά τό πολίτευμα τῆς Σπάρτης, δέν παραλείπει ποτέ νά ἐξυμνήσει τή λαϊκή διακυβέρνηση. Δίκιο εἶχαν οἱ Λακεδαιμόνιοι, ὅταν φοβόντουσαν τήν ἐγκαθίδρυση τῆς δημοκρατίας στήν Ἀθήνα⁸⁴: εἶναι γεγονός ὅτι ή μετάβαση ἀπό τό τυραννικό κράτος στήν ἰσονομία αὐξάνει τήν ἰσχύ μίας Πόλης- Κράτους, ἐπειδή της προσδίδει τήν ἀγάπη γιά τή διοίκηση καί τήν ἀπέχθεια πρὸς οἰασδήποτε μορφῆς ὑποτελεία.⁸⁵ Ἐδῶ συναντᾶται ἕνα ἀπό τά συνηθέστερα θέματα τῶν δημοκρατῶν ρητόρων τούς ὁποίους ἀπηχεῖ ὁ Θουκυδίδης: ἕνας λαός τοῦ ὁποῖου τό πολίτευμα ἀναθέτει τήν έξουσία σέ ὅλους τους πολίτες θά θελήσει νά ἐπεκτείνει τήν έξουσία του σέ ὅλα τά ἔθνη. Ὁ ἔρως τῆς δημοκρατίας καί τῆς ἰσότητος εἶναι ή αἰτία γιά τήν ὁποία οἱ Ἕλληνες ἀνέπτυξαν τόν τόσο ἀξιοθαύμαστο ἡρωισμό τους καί τήν ἀντοχή τους σέ ἀντίξοες συνθήκες. Ὡστε, χωρίς νά καταφέρεται ἐναντίον τῶν ἄλλων τύπων

πολιτεύματος, ο Ἡρόδοτος υποστηρίζει ἔμμεσα τὴν ἰδέα ὅτι τὸ ἀθηναϊκὸ καθεστῶς ἀντιπροσωπεύει μὲ τὸν πληρέστερο τρόπο τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα. Μήπως πρόκειται γιὰ φιλοφρόνηση πρὸς μιὰ Πόλη-Κράτος πού τὸν δέχθηκε τόσο καλά; Μήπως πρόκειται μᾶλλον γιὰ τὸν ἀντίκτυπο τῆς ἐκτίμησης μὲ τὴν ὁποία περιβάλλεται ἡ Ἀθήνα κατὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰώνα καὶ τῆς ἰσχύος της πού τὴν ἔχει θέσει ἐπικεφαλῆς μίας ἤδη σημαντικῆς ἐπικράτειας;

Ὅπως δὲ ποτε, ἐκεῖνο πού ὁ Ἡρόδοτος τονίζει δὲν εἶναι τόσο ἡ ὑπεροχὴ τῆς Ἀθήνας, ὅσο ἡ ἀναγκαιότητα νὰ ἐνισχυθεῖ ἡ μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ἐνότητα ἢ ὁποία εἶναι ἐξίσου ἀπαραίτητη καὶ ἐν καιρῷ εἰρήνης καὶ ἐν καιρῷ πολέμου. Οἱ Μηδικοὶ Πόλεμοι παρέχουν ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν προβολὴ αὐτῆς τῆς ἰδέας, γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς σύμπνοιας ὅλων τῶν ἀπογόνων τοῦ Ἑλλήνα. Ὁ ἱστορικός ὑπογραμμίζει τίς ἄριστες ἀποφάσεις πού ὀδήγησαν τίς διάφορες Πόλεις-Κράτη νὰ ἀφήσουν κατὰ μέρος τοὺς ἀνταγωνισμοὺς τους καὶ νὰ συγκεντρώσουν τίς δυνάμεις τους γιὰ ν' ἀντισταθοῦν στὰ αὐτοκρατορικὰ στρατεύματα.⁸⁶ Καταδεικνύει τὰ στρατιωτικὰ ὀφέλη μίας τέτοιας συμμαχίας. Ἰδιαίτερα, ὅταν ἔχει καταστραφεῖ ἡ Ἀθήνα, σημειώνει μὲ εὐαρέσκεια τὴν ἀντίδραση τῶν Σπαρτιατῶν οἱ ὁποῖοι προσφέρονται νὰ προστατεύσουν τίς γυναικὲς καὶ τὰ παιδιὰ τῶν Ἀθηναίων.⁸⁷ Ἀντίθετα, δηλώνει σαφῶς τὴν περιφρόνησή του γιὰ τίς Πόλεις-Κράτη πού πρόδωσαν καὶ δέχθηκαν νὰ προσφέρουν γῆ καὶ ὕδωρ στοὺς Μεγάλο Βασιλέα· ἐκεῖνες προτίμησαν τὸ ἄμεσο ὄφελος ἀπὸ τὴν ἐνότητα.⁸⁸ Παρέδωσαν τὸ μέλλον τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ δὲν μποροῦν οὔτε νὰ προβάλλουν τὴ δικαιολογία ὅτι ἐξαναγκάσθηκαν. Πόσο ἥρωικὴ εἶναι ἡ στάση τῶν Ἀθηναίων πού δέχονται νὰ πολεμήσουν ὑπὸ τὴ διοίκηση ἑνὸς σπαρτιάτη στρατηγού: ἀντίθετα, πόσο κατὰπτυστες φαίνονται οἱ ἀπαιτήσεις τοῦ Γέλωνα, τυράννου τῶν Συρακουσῶν, πού δέχεται νὰ μετᾶσχει στὴ συμμαχία μόνον ὑπὸ τὸν ὄρο νὰ δοθεῖ σ' αὐτόν ἡ ἡγεμονία.⁸⁹ Ἡ ἀρετὴ τῶν Ἑλλήνων συνίσταται στοὺς ὅτι κατόρθωσαν νὰ κατασιγάσουν τίς μεταξὺ τους διαφορὰς καὶ ἀπογοήτευσαν τοὺς Πέρσες πού ὑπολόγιζαν στίς ἐσωτερικὲς διαμάχες τῶν Ἑλλήνων προκειμένου νὰ κατακτήσουν εὐχερέστερα τὴ Χερσόνησο.⁹⁰

Ἡ ἐνότης ἐνισχύει τὴ δύναμη. Αὐτὸ δὲν ἰσχύει μόνον ὅσον ἀφορᾷ τοὺς Ἑλληνες. Στὸν πόλεμο, ἡ ἐνιαία διοίκηση ἀποτελεῖ ἐγγύηση γιὰ τὴ νίκη. Κατ' αὐτόν τὸν τρόπο οἱ Θράκες θὰ μποροῦσαν νὰ γίνουν ἕνας ἰσχυρὸς λαὸς ἂν ὑπάγοντο σὲ μιὰ ἐνιαία ἀρχή, ἀντὶ νὰ διασπῶνται σὲ ἀντιμαχόμενες φυλές.⁹¹ Ἐν καιρῷ εἰρήνης ἢ σύμπνοια εἶναι ἐπίσης ἐπιθυμητὴ: ὁ Ἡρόδοτος παραθέτει τὴ συμβουλή πού ὁ Θαλῆς ὁ Μιλήσιος εἶχε δώσει σὲ πολλὰς Πόλεις-Κράτη τῆς Ἰωνίας ὡς ἐξαιρετικὴ πρόταση ἢ ὁποία, ἂν τὴν εἶχαν ἀκολουθήσει, θὰ ἀπέτρεπε πολλὰς συμφορὰς τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἀσίας.⁹² Αὐτὴ ἡ ἐκκλήση γιὰ συνένωση ὅλων τῶν Ἑλλήνων, περιπαθὴς ὅταν ἀφορᾷ τὴν ἀντίσταση στὴν εἰσβολή, παίρνει καὶ μιὰ γενικότερη θέση. Μποροῦμε νὰ ἐξαγάγουμε ἀπὸ αὐτὴν ἕνα δίδαγμα πολιτικῆς τάξεως: οἱ πόλεμοι τῶν Ἑλλήνων μεταξὺ τους κατατάσσονται στοὺς ἐμφυλίους πολέμους,⁹³ τοὺς πιὸ ὀλέθριους καὶ πιὸ ἀνήθικους ἀπ' ὅλους τοὺς ἄλλους. Ὁ σεβασμὸς μίας πνευματικῆς κοινότητος εἶναι πρωταρχικῆς

σημασίας.⁹⁴ Όπως παρατηρεί ο Burnouf,⁹⁵ οί παρατηρήσεις εμπλουτίζουν σημαντικά τό νόημα τής Ιστορίας: πίσω από τήν αφήγηση διακρίνεται μία πολιτική άποψη νεοτεριστική καί έξαιρετικά σημαντική. Όπως ή γεωγραφική καί έθνολογική διερεύνηση είχε καταδείξει τήν ιδιαιτερότητα τών πολιτισμῶν, ἔτσι καί ή στρατιωτική ιστορία άποκαλύπτει τήν άναγκαιότητα μίας πολιτικῆς σύμπνοιας πού κατασιγάξει τίς αντιπαλότητες μεταξύ τών Πόλεων-Κρατῶν καί έξασφαλίζει στήν κοινότητα τών Ἑλλήνων μία δύναμη πού κανένα άλλο ἔθνος δέν μπορεῖ νά άμφισβητήσσει. Για πρώτη φορά, ή «έθνική συνείδηση» παύει νά θεμελιώνεται στή μυθολογία: συνάγεται από τά ἴδια τά γεγονότα καί έπιτρέπει στόν Ἑλληνα τής κλασικῆς περιόδου νά κατανοήσσει καλύτερα τά γεγονότα τής δικῆς του έποχῆς.

Θά ἦταν πολύ εύκολο νά συμπεράνουμε βάσει τής ιδέας περί έλληνικοῦ ἔθνους καί τής συμπάθειας τοῦ Ἡροδότου για τήν άθιναϊκή δημοκρατία, ὅτι ὁ ιστορικός γίνεται άπολογητής τής έπεκτατικῆς πολιτικῆς τής Αθήνας. Ἡ ύπόθεση εἶναι έλκυστική. Αλλά τά κείμενα δέν έπιτρέπουν νά φθάσουμε σέ μία τέτοια ακρότητα. Εἶναι σαφές ὅτι ὁ πολίτης τής Αλικαρνασσοῦ εἶχε έντυπωσιασθεῖ βαθιά από τόν περσικό συγκεντρωτισμό καί από τήν ὀργάνωση τής άπέραντης αὐτοκρατορίας. Τρέφει μεγάλο θαυμασμό για τόν Κύρο, για τόν Δαρεῖο, ὡς κατακτητές καί ὡς κυβερνήτες. Καί επαινεί κάποτε τή δύναμη αὐτῆς τῆς έξουσίας πού καταυγάξει έναν κόσμο μέ τέτοιαν ἔκταση καί τέτοιες διαφορές. Δέν νομιμοποιούμεθα νά θεωρήσουμε ὅτι ὁ Ἡρόδοτος εὐχήθηκε εἰλικρινά νά ἔβλεπε στήν Ἑλλάδα μία έξουσία σέ ύψηλό βαθμό συγκεντρωτική ή ὁποία θά απέβλεπε στήν οἰκουμενική ήγεμονία καί θά διοικοῦσε «ὅπως τούς δήμους» τίς διάφορες Πόλεις-Κράτη τῆς Ἑλλάδας; Δέν νομιμοποιούμεθα επίσης νά σκεφθοῦμε ὅτι διείδε στήν Πόλη τοῦ Περικλῆ τό Κράτος πού θά ἦταν ικανό νά κάνει πραγματικότητα μία τέτοια έξουσία;

Στήν πραγματικότητα, ὁ Ἡρόδοτος εἶναι πάρα πολύ συνδεδεμένος μέ τίς παραδοσιακές δομές καί τίς ιδιαιτερότητες τών Πόλεων-Κρατῶν για νά διαμορφώσει μία τέτοια άποψη καί νά γίνει ὁ θεωρητικός του έπεκτατισμοῦ. Οἱ Μηδικοί Πόλεμοι ἔθεσαν, ταυτόχρονα, καί τό θέμα τοῦ ἔθνους-καθοδηγητῆ καί τό πρόβλημα τῆς αντιπαλότητας μεταξύ τῆς συμμαχίας τών Λακεδαιμονίων καί τῆς άθιναϊκῆς δημοκρατίας. Σίγουρα ὁ Ἡρόδοτος εἶχε επίγνωση τῆς σοβαρότητας αὐτῶν τῶν προβλημάτων: δέν πρότεινε μία λύση ὑπό τήν προοπτική τοῦ έπεκτατισμοῦ. Ἐκεῖνο πού, πάνω άπ' ὄλα, τοῦ τό άπαγόρευε ἦταν ή ιδέα ὅτι κάθε προσπάθεια άποσκοποῦσα στήν οἰκουμενική στρατιωτική ήγεμονία έμπεριέχει έν σπερματι τήν ἦττα καί ὅτι ή ὕβρις ὀδηγεῖ τούς κατακτητές στήν ἴδια τους τήν καταστροφή. Ἄν καί ή Περσία τοῦ εἶχε δώσει τό παράδειγμα μίας τέτοιας αὐτοκρατορίας ένοποιημένης διά τῆς ισχύος ενός παντοδύναμου ήγεμόνα, τοῦ εἶχε μάθει, επίσης, ποιά ἦταν ή μοῖρα τοῦ δεσποτισμοῦ καί ποιο τραγικό πεπρωμένο έπιφύλασσόταν σ' αὐτούς τούς ὑπερβολικά εκτεταμένους ὀργανισμούς. Τό φερόφωνο τοῦ Ἡροδότου, ἄν δεχθοῦμε ὅτι ὑπάρχει, εἶναι ὁ Αρταβάνης, ὄχι ὁ Μαρδόνιος: «Βλέπεις πῶς ή θεία δύναμη χτυπᾷ μέ τόν κεραυνό τά ζῶα πού εἶναι

πολύ μεγάλα καί δέν τούς ἐπιτρέπει νά ἐπιδεικνύονται, ἐνῶ δέν θέλει καθόλου τό κακό τῶν μικρῶν ζώων. Βλέπεις πῶς ἐκτοξεύει ἀστραπές κατά τῶν ὑψηλότερων οἰκοδομημάτων καί τῶν πιό μεγάλων δένδρων: γιατί ἡ θεία δύναμη θέλει νά χαμηλώσει ὅτιδήποτε ὑπερυψώνεται. Γιά τόν ἴδιο λόγο ἕνα μεγάλο στρατευμα διαλύεται ἀπό ἕνα μικρό, ὅταν, γιά παράδειγμα, ὁ Θεός ἀπό φθόνο προκαλεῖ στή μεγάλη στρατιά πανικό ἢ τήν τρομοκρατεῖ ρίχνοντας κεραυνούς ἔτσι ὥστε νά ὀδηγηθεῖ σέ καταστροφή ἀνάξιά της. Γιατί ὁ Θεός δέν θέλει νά εἶναι ὑψηλόφρων κανένας ἄλλος ἐκτός ἀπό τόν ἴδιον».⁹⁶

Καί ἐνῶ καταδικάζει κάθε ὄραμα ἡγεμονίας, ὁ Ἡρόδοτος τό ἀπορρίπτει ἀκόμη περισσότερο ὅταν πρόκειται γιά τούς Ἕλληνες. Ὡς συνετός κοινωνιολόγος καί πολιτικός γνωρίζει πόσο ὁ πολίτης τῆς Λακεδαίμονας ἢ τῆς Κορίνθου εἶναι, ὑπεράνω ὅλων, δεμένος ἀπό καρδιάς μέ τούς θεούς τῆς δικῆς του Πόλης-Κράτους, ἔστω καί ἂν ἔχει ἐπίγνωση ὅτι ἀνήκει σέ μία εὐρύτερη ἐνότητα. Ὁ ἥρωισμός πού ἐπέδειξαν οἱ Ἕλληνες κατά τήν εἰσβολή ἦταν μᾶλλον φιλοπατρία παρά ἐθνικισμός. Ἐπιπλέον, ὁ Ἡρόδοτος γνωρίζει καί σέβεται τό ἑλληνικό πνεῦμα πάρα πολύ γιά νά δεχθεῖ τή διοίκηση ὅλων τῶν Ἑλλήνων ἀπό μιᾶ Πόλη-Κράτος ἢ ἀπό ἕναν μόνον ἄνθρωπο: σκληραγωγημένος ἀπό τήν πενία, προστατευόμενος ἀπό τους νόμους⁹⁷ ὁ Ἕλληνας θ' ἀρνεῖται πάντοτε ν' ἀνήκει σέ ὅτιδήποτε ἐκτός ἀπό τή δική του Πόλη-Κράτος. Τελικά, ὅλα ὀδηγοῦν τόν Ἡρόδοτο στήν ἀπόρριψη αὐτῆς τῆς σκέψης, ὅτι ἡ ἐνότητα μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ διά τῆς ἡγεμονίας μίας Πόλης-Κράτους ἐπί τῶν ὑπολοίπων. Ἐπειδή πιστεύει στό φθόνο τῆς θείας Πρόνοιας ἀπωθεῖ τήν ἰδέα μίας οἰκουμενικῆς κυριαρχίας· ἐπειδή ἐμπιστεύεται τίς παραδόσεις καταλήγει στό σεβασμό τῶν ἰδιαιτεροτήτων. Ἐπειδή εἶναι ὀξυδερκῆς παρατηρητής τῆς πολιτικῆς καί κοινωνικῆς πραγματικότητας προβλέπει, μέ ἀξιοθαύμαστη διορατικότητα, ὅτι οἱ πόλεις εἶναι ἀνέτοιμες γιά τήν ἔνωσή τους σ' ἕνα μοναδικό ἔθνος.

Πράγματι, ἡ ἀνάγνωση τῆς *Ἱστορίας* ἀποπνέει τήν ἰδέα πού ἐνέπνευσε μία σημαντική μερίδα ἀθηναίων δημοκρατῶν, ἐνδιαφερόμενων νά ὑπερασπίσουν τίς οἰκονομικές ἐλευθερίες τους ἀλλ' ἀντιτιθέμενων σέ κάθε ὑπερβολική ἐπέκταση καί ἐχθρῶν τῆς βίας. Ὁ Ἡρόδοτος, ἢ ἔστω ὁ συνετός ἀναγνώστης του, ὑπό τό φῶς τῆς ἀφήγησης τῶν Μηδικῶν Πολέμων καί τῶν ἱστορικῶν νόμων πού μποροῦν νά ἐξαχθοῦν βάσει αὐτῆς τῆς διήγησης, θά πρέπει νά εὐχεται τή συνένωση τῶν Πόλεων-Κρατῶν σέ μία ἀμυντική συμμαχία καί τή θέσπιση ἑνός δικαστηρίου ἐπιφορτισμένου μέ τήν ἐπίλυση τῶν μεταξύ τους διαφορῶν. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο κάθε ἑλληνική Πόλη-Κράτος θά μπορέσει ν' ἀναπτυχθεῖ ἀρμονικά, υἱοθετώντας τό πολίτευμα πού τῆς ταιριάζει καί συμμετέχοντας στή μεγάλη κοινότητα τῶν Ἑλλήνων. Μία τέτοια ἐπιθυμία μετριοπάθειας — ἡ ὁποία, ἐξάλλου, συμφωνεῖ μέ τήν ἀρχαϊκή σοφία — ἐπεκτείνεται καί πέρα ἀπό τά σύνορα τῆς Ἑλλάδας. Περιγράφοντας χωρίς ἀντιπάθεια τά ξενικά ἔθιμα, καταδεικνύοντας ὅτι ὑπάρχει ἕνας βαρβαρικός «πολιτισμός», ἡ *Ἱστορία* προδήλως ἀπηχεῖ τήν ἰδέα ὅτι μεταξύ τῶν δύο κόσμων μποροῦν νά ἐπιτευχθοῦν καί νά διατηρηθοῦν ἐπαφές μὴ βίαιες. Ὑπ' αὐτήν τήν ἐννοια ὑπερασπίζεται τόν ἀποικισμό

καί τό ἐμπόριο — ὅπως μπορούσαν τότε νά θεωρηθοῦν, δηλαδή ἕναν ἀποικισμό πού δέν ἀποβλέπει στήν ἐγκαθίδρυση αὐτοκρατορίας, ἀλλά στήν ἀξιοποίηση ἀκατοίκητων περιοχῶν καί ἕνα ἐμπόριο πού ἀποσκοπεῖ στήν ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων καί ὄχι στήν κατάκτηση μίας ἀγορᾶς.

Ἄν ἦταν δυνατόν νά χρησιμοποιήσουμε σύγχρονη ὁρολογία θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι τό ἔργο τοῦ Ἡροδότου — πιθανότατα χωρίς νά ἔχει συνειδητά τέτοια πρόθεση ὁ συγγραφέας — γίνεται ὑπέρμαχος ἑνός οἰκονομικοῦ καί πολιτικοῦ φιλελευθερισμοῦ πού φοβᾶται τίς οἰεσδήποτε ὑπερβολές καί πιστεύει στή μή ἀναγώγιμη πολυπλοκότητα τοῦ κόσμου, μία πολυπλοκότητα πού μπορεῖ νά συντονισθεῖ ἄν δέν τήν ἀναστατώσει κανένα πνεῦμα περιπέτειας. Ἄν καί ἔχει ἐπίγνωση τῆς πολιτιστικῆς ἐνότητας, ἄν καί ἔχει διδαχθεῖ ἀπό τους Μηδικούς Πολέμους τήν ἀξία ταῆς συμμαχίας, ὁ Ἡρόδοτος δέν προχωρεῖ μέχρι τήν ἰδέα μίας πολιτικῆς ἐνότητας: οὔτε κἄν πλησιάζει τήν ἰδέα τῆς ὁμοσπονδίας — ἢ ὅποια θ' ἀπασχολήσει ὀλόκληρον τόν τέταρτο αἰῶνα —, ἀρκεῖται στήν ἐξύμνηση τοῦ πνεύματος ὁμοψυχίας πού ἔσωσε τήν Ἑλλάδα.

Ἡ συμβουλή μπορεῖ νά δείχνει κάπως ἰσχυρή. Αποκαλύπτει ὅμως μιά πολιτική νοοτροπία πού, ὅπως φαίνεται, εἶχε ἐπικρατήσει μεταξύ ὀρισμένων καλλιεργημένων ἀθηναϊκῶν κύκλων κατά τό τέλος τῶν Μηδικῶν Πολέμων, τή στιγμή πού τό δημοκρατικό πολίτευμα ἐνισχύεται καί ἡ ἐμπορική δραστηριότητα ἐντείνεται. Φαίνεται ὅτι εἶναι ἡ ἐπιτομή τῶν ἀπόψεων ὅλων ἐκείνων πού, γεννημένοι σέ μικρές ἐμπορευόμενες Πόλεις-Κράτη, βλέπουν μέ θλίψη τήν ὁμοψυχία τοῦ παρελθόντος νά διαλύεται. Ἡ Πόλη-Κράτος ἐδραιωμένη στήν παράδοση, ἐνωμένη λόγω τοῦ ἐμπορικοῦ κοινοῦ συμφέροντος καί τῶν τοπικῶν θεοτήτων, τούς φαίνεται ὡς τό κατ' ἐξοχήν πλαίσιο ἐντός του ὁποίου μπορεῖ ν' ἀναπτυχθεῖ τό ἑλληνικό πνεῦμα· ἀλλά ἡ οἰκονομική ἐξάπλωση ὑπό τήν καταλυτική ἐπίδραση τῶν Μηδικῶν Πολέμων, ἡ κοινωνική ἀναταραχή πού προέκυψε ἀπό τόν κίνδυνο τόν ὁποῖον διέτρεξαν ὅλα τά στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ ἐσωτερική ἀναγκαιότητα πού ὠθεῖ τά πολιτεύματα νά ἰσχυροποιοῦνται καί νά ἐπιδιώκουν ἐγγυήσεις γιά τό μέλλον ἀπαγορεύουν στίς Πόλεις-Κράτη νά παραμείνουν περιχαρακωμένες ἀπό τίς ἰδιαιτερότητές τους· οἱ σχέσεις καθίστανται ἀναπόφευκτες καί, παράλληλα, οἱ συγκρούσεις ἐκδηλώνονται παντοῦ, συγκρούσεις γοήτρου τῶν ὁποίων τά αἷτια εἶναι κοινωνικά καί οἰκονομικά, ἐπειδή πρέπει ν' ἀποφασισθεῖ ποιός θά εἰσπράττει φόρους καί θά ναυτολογεῖ πληρώματα ἀπό τίς ἀσθενέστερες Πόλεις-Κράτη, ποιός θά ἔχει τήν κυριαρχία τῶν θαλασσῶν. Εἶναι ἀναγκαῖο νά μπορεῖ κανεῖς ν' ἀπεμπλακεῖ ἀπό τίς ἀρχαϊκές θρησκευτικές καί ἠθικές ἀντιλήψεις γιά νά εἶναι σέ θέση νά σκεφθεῖ τή λύση τοῦ ἐπεκτατισμοῦ· θά πρέπει νά εἶναι «ἀντιδραστικός» ἄν ἀρνεῖται νά δεῖ τό πρόβλημα ὅπως τίθεται ρεαλιστικά.

Ὁ Ἡρόδοτος δέν τοποθετεῖται ἀπό τήν πλευρά τοῦ Κλέωνα, οὔτε κἄν ἀπό τήν πλευρά τοῦ Περικλῆ, ἀλλά μᾶλλον συντάσσεται μέ τήν παράταξη τῶν μετριοπαθῶν δημοκρατῶν ὅπως εἶναι ὁ Κίμων καί, ἀργότερα, ὁ Νικίας. Ἐδῶ ξανα-συναντᾶται ἡ σοφία τοῦ Σόλωνα· ἔχοντας διδαχθεῖ ἀπό τήν πολιτική ἐμπειρία,

έκλογικευμένη από τις θετικές έρευνες, στηρίζεται πλέον στα γεγονότα: ή παρότρυνση σέ μετριοπάθεια παύει πιά νά είναι ήθική, καθίσταται πολιτική καί φιλοσοφική.

V

Καλό είναι νά επαναλάβουμε, χρησιμοποιώντας τά λόγια του Ph.E. Legrand ότι ό Ηρόδοτος δέν ύπήρξε «είσηγητής ούτε ζηλωτής νεοτεριστικῶν ιδεῶν, ούτε ήταν άνθρωπος ισχυρῶν πεποιθήσεων, ακλόνητων τοποθετήσεων, αποκλειστικῶν συναισθημάτων». ⁹⁸ Δέν υπερασπίζεται μία θέση, ούτε κᾶν μία ἄποψη — όπως κάνει ό Θουκυδίδης. Καί δέν επιχειρεῖ νά συγκροτήσει μία ιστορική μέθοδο — όπως κάνει ἀργότερα ό Πολύβιος. Έπομένως, θά ήταν αὐθαιρεσία νά τόν παρουσιάσουμε ως στοχαστή πού πρότεινε λύσεις σέ μία προβληματική σαφῶς καθορισμένη. Στο έργο του καθίσταται προφανής μέ μεγάλη σαφήνεια, ἀφενός, μία γενική αντίληψη τοῦ ιστορικοῦ γίνεσθαι έκλαμβανομένου στό σύνολό του, ἀφετέρου, μία θεώρηση τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου καί τῶν πολιτικῶν προβλημάτων πού τίθενται σ' αὐτόν. Ό Ηρόδοτος κατά τήν προσπάθειά του — μέ τά διανοητικά μέσα πού τοῦ παρεῖχε ή ἐποχή του — νά ἀναγνώσει πιστά τήν ιστορία τῶν Μηδικῶν Πολέμων καί τῶν προηγουμένων τους, ἀποκάλυψε μία ἀπό τίς λύσεις πού θά μπορούσαν νά δοθοῦν στα ἑλληνικά προβλήματα μετά τήν ήττα τῶν Βαρβάρων. Μέ ἄλλα λόγια, ἐκεῖνο πού ἀποκαλύπτει είναι μάλλον ή κατεύθυνση πού καθορίζει ό τρόπος διεξαγωγῆς τοῦ ἀγώνα κατά τῶν Περσῶν, παρά μία προσωπική ἄποψη ὅσον ἀφορᾷ τήν πολιτική ζωή τῆς ἐποχῆς του.

Αφηγούμενος τήν ιστορία τοῦ ἀγώνα καί σκεπτόμενος πάνω σ' αὐτήν ό ιστορικός παρουσιάζει τή φιλοσοφική καί πολιτική σημασία της. Ἐμεῖς γνωρίζουμε καλά, ως διδαχθέντες ἀπό τά γεγονότα πού συνέβησαν μετέπειτα, ότι πρόκειται γιά μερική σημασία καί ότι ό Ηρόδοτος, μέ τή μεταφυσική της Ἀνάγκης καί τήν πολιτική τῆς συμμαχίας μεταξύ ὄλων τῶν Ἑλλήνων δέν ἐρμηνεύει σωστά τό ιστορικό γίνεσθαι καί προτείνει μία λύση τῆς ὁποίας τήν ἀφέλεια ἐπιφορτίζεται νά καταδείξει ό αἱματηρός Πελοποννησιακός Πόλεμος. Γνωρίζουμε καλά ότι οί Μηδικοί Πόλεμοι προκάλεσαν περισσότερα προβλήματα ἀπ' ὅσα ἔλυσαν καί ότι ό συγγραφέας τῆς *Ιστορίας* δέν ἔχει σαφή συνείδηση τῶν δραμάτων πού ἄρχισαν μέ αὐτούς: ἀλλά ό Ηρόδοτος — ἂν θεωρήσουμε ἀξιόπιστες τίς έρευνες τῶν ιστορικῶν — μόλις πρόλαβε νά δεῖ τήν ἀνοικτή ἐκδήλωση τοῦ πολέμου μεταξύ Σπάρτης καί Ἀθήνας καί, ἂν ἔμεῖς σήμερα μπορούμε νά κρίνουμε τή σημασία αὐτοῦ του πολέμου, δέν μπορεῖ νά ἴσχυε τό ἴδιο τότε γιά τόν πολίτη τῶν Θουρίων. Συνεπῶς, σωστό είναι νά δεχθοῦμε τό μήνυμα τοῦ Ηροδότου σάν ἔκφραση ἐκείνου πού σήμαιναν οί Μηδικοί Πόλεμοι γιά ἕναν Ἑλληνα τοῦ 5^{ου} αἰῶνα, σάν τό κατά τήν ἐποχή του Περικλῆ «ἑλληνικό βίωμα» τῆς σύγκρουσης μεταξύ Ἑλλήνων καί Βαρβάρων. Τά μετέπειτα συμβάντα ἐπιτρέπουν νά διακρίνουμε κάτι ἄλλο πού ἐμπεριεῖχε αὐτή ή σύγκρουση: τήν

ἐκδήλωση τῆς ἀντιπαλότητας μεταξύ Σπάρτης καί Ἀθήνας. Ὁ Ἡρόδοτος δέν ἀδυνατεῖ βέβαια νά δεῖ αὐτήν τήν πλευρά τῶν γεγονότων ἀλλά ἐκεῖνο πού ὁ ἴδιος θεωρεῖ ὡς σημαντικότερο δέν βρίσκεται ἐκεῖ: αὐτός βλέπει μία εὐκαιρία νά ἐξυμνήσει τόν νόμο καί τήν ἐνότητα τῶν Ἑλλήνων. Ὑπ' αὐτήν τήν προοπτική, ὅπως ἡ πλατωνική *Πολιτεία* ἐκφράζει ὄχι τήν οἰαδήποτε ἰδανική Πόλη-Κράτος ἀλλά τήν ἐννοια ἢ τήν ἀλήθεια τῆς ἑλληνικῆς Πόλης-Κράτους, ἔτσι καί ἡ Ἱστορία εἶναι ἡ ἔκφραση, στό ἐπίπεδό τοῦ ἱστορικοῦ λόγου, τοῦ νοήματος τοῦ πολέμου κατὰ τῶν Περσῶν, τοῦ νοήματος πού τοῦ ἀπεδίδετο κατὰ τόν 5ο αἰώνα.

Ἡ Ἐγκυκλοπαίδεια τοῦ Ἡροδότου περιλαμβάνει καί ἄλλα χαρακτηριστικά τά ὁποῖα ὀφείλει νά ἐπισημάνει ὁ ἱστορικός του γραπτοῦ λόγου. Γιά κείνον πού ἀπλῶς ἐπιδιώκει ν' ἀνακαλύψει τούς τύπους τῆς ἱστορικῆς σκέψης καί τῆς ἀνάσκεψης τῆς ἱστορίας ἐν τῇ γενέσει τους, ἡ *Ἱστορία* εἶναι ἐξαιρετικά πολύτιμη. Συνάγει γιά πρώτη φορά τήν ἐννοια τοῦ νόμου τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι ὁ ὁποῖος ἐκτρέπεται ἄλλοτε σέ κοινωνιολογικό νόμο ἄλλοτε σέ ψυχολογικό νόμο πού ὑποστηρίζει ἕνα αἰτιακό σχῆμα, τό ὁποῖο καθιστᾷ δυνατή τήν ἀναγωγή τῶν ἐπιμέρους γεγονότων — ἦττα στή Σαλαμίνα ἐξαιτίας τακτικοῦ σφάλματος τῆς βαρβαρικῆς διοίκησης — στή θεμελιώδη ἐρμηνευτική θεματική — ἀχανές τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλαζονεία τῶν κατακτητῶν, θεία *Νέμεσις*.

Ὑπ' αὐτήν τήν ἐννοια ἡ *Ἱστορία* εἶναι πράγματι ἡ πρώτη ἔκφραση μεταφυσικῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας ἡ ὁποῖα καθιστᾷ κατανοητά τά ἐπιμέρους στοιχεῖα τοῦ γίνεσθαι παραπέμποντας σέ μιᾶ διῆστορική βούληση. Αὐτό ὀφείλεται στή διάταξη τῶν γεγονότων τῆς διήγησης: οἱ Μηδικοί Πόλεμοι κατέστησαν δυνατή αὐτήν τή θεώρηση τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας. Ἀνασκεπτόμενος τά περιστατικά τῆς προετοιμασίας τοῦ πολέμου καί τόν ἴδιο τόν πόλεμο ὁ Ἡρόδοτος κατόρθωσε ν' ἀνακαλύψει ἕναν ἀριθμό ἐννοιῶν-κλειδιῶν πού ἐφεξῆς θά κυριαρχήσουν σέ ὅλες τίς φιλοσοφίες τῆς ἱστορίας: ἐννοιῶν πολιτικῆς ἀντίθεσης, πολιτιστικῆς διαφοροποίησης, ἐνότητας μεταξύ ὁμοθρήσκων καί ὁμόγλωσσων ἐθνῶν, ἀναπόφευκτης ἀντιπαράθεσης καί πεπωμένου τῶν λαῶν. Παράλληλα, διά τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖον ἐρμηνεύει τό μέρος τοῦ γίνεσθαι πού τόν ἐνδιαφέρει ὁ ἱστορικός ἀποκαλύπτει, ἀφενός, τή συγκεκριμένη προβληματική τῆς ἐποχῆς του καί, ἀφετέρου, τῆς προτείνει μιᾶ λύση. Αὐτή τή λύση τήν διακρίνει στό ἴδιο τό παρελθόν ἢ, ἀκριβέστερα, στούς νόμους τούς ὁποίους πιστεύει ὅτι ἀνακάλυψε σ' αὐτό. Γνωρίζουμε ὅτι χρειάστηκε νά φθάσουμε στόν Φίλιππο γιά νά πραγματοποιηθεῖ ἡ ἐνότητα τῆς Ἑλλάδας· γνωρίζουμε ὅτι ἡ ἑλληνική ὁμόνοια δέν μπόρεσε ν' ἀντισταθεῖ στήν ἀθηναϊκή φιλοδοξία καί τήν δυσκινησία τῶν Λακεδαιμονίων. Ἀλλά ἡ ἰδέα τῆς συμμαχίας μεταξύ ὄλων τῶν Πόλεων-Κρατῶν πού εἶχε ἐπιτευχθεῖ κατὰ τίς τραγικές στιγμές τῆς εἰσβολῆς, θά μπορούσε νά εἶναι ἕνας τρόπος ἐπίλυσης τοῦ «ἑλληνικοῦ ζητήματος». Γιά νά γίνει κατανοητή ἡ ἀδυναμία πραγματοποίησης τῆς ἰδέας αὐτῆς θά ἔπρεπε νά γίνει μιᾶ ὑπέρβαση τῆς παραδοσιακῆς μεταφυσικῆς, νά μελετηθοῦν ἀπό πιό κοιντά οἱ μηχανισμοί πού ὀδηγοῦν τά κράτη στήν ἐπιθυμία κυριαρχίας, νά ἐκτιμηθεῖ ἡ ριζική μή ἀναγωγικότητα τῶν ἑτεροτήτων. Ὅμως, μιᾶ τέτοια κατανόηση δέν

θά ἦταν δυνατή παρά μόνον ὑπό τό φῶς τῶν γεγονότων κατά τήν περίοδο τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου: αὐτό εἶναι τό ἔργο πού ἐπιφυλάσσεται γιά τόν Θουκυδίδη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρβλ. P. E. Legrand, «*Herodote. Introduction*», pp. 16-18.
2. Plutarque, de Herod, malign., 26. Πρβλ. *OEvres morales*, t. III, pp. 783-784.
3. Πρβλ. τήν ἀξιοσημείωτη ἀνάλυση τοῦ R.W. Macan, στό «*Herodotus and Thucydides*», *Cambridge Ancient History*, vol. V, pp. 399-400· ὁ συγγραφέας ἀφορμώμενος ἀπό τήν ἐγγελιανή ἀπόφανση «μόνον τό Κράτος ἔχει ἱστορία» καταδεικνύει τόν ἀποφασιστικό ρόλο πού ἔπαιξαν οἱ Μηδικοί Πόλεμοι γιά νά αὐτοσυνειδητοποιήσουν τήν ἐνότητα τους οἱ Ἕλληνες, ὑπερβαίνοντας τήν αὐτονομημένη μονάδα ὡς κύτταρο τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ, καί φέρνει στό φῶς τό νόημα καί τήν ἐντελέχεια τῆς *Ἱστορίας*.
4. Πρβλ., παραδείγματος χάριν, Ἡροδότου, *Ἱστορία*, βιβλίο 9ο.
5. Idem βιβλίο 8.
6. Ἐπί τῆς ἱστορικῆς ἀξίας τῶν πληροφοριῶν πού παρέχει ὁ Ἡρόδοτος πρέπει νά παραπέμψουμε σέ δύο θεμελιώδεις ἐργασίες, τήν *Herodote, historien des Guerres mediques* τοῦ A. Hauvette καί τήν ἐκδοση τῶν βιβλίων, 1, 2 καί 3 μέ σημειώσεις τοῦ A.H. Sayce καί τῶν βιβλίων 4 ἕως 9 μέ σημειώσεις τοῦ R.W. Macan (πρβλ. σ' αὐτά τά τελευταῖα ἔργα, συγκεκριμένα, τίς σέλ. XIII ἕως XXXIII τῆς «Εἰσαγωγῆς» στήν ἐκδοση τῶν βιβλίων 1 ἕως 3 ὅπου ὁ A.H. Sayce ἀσχολεῖται διεξοδικά ἀλλά μέ μεγάλη λεπτότητα καί ἀκρίβεια μέ τίς θέσεις πού ὑποστηρίζουν τήν «κακεντρέχεια» τοῦ Ἡροδότου καί τίς σελ. LXVI-XCIII τῆς «Εἰσαγωγῆς» τοῦ R.W. Macan στά βιβλία 7 ἕως 9).
7. Op. cit., p. 231.
8. Πρβλ. τήν καλή διεξοδική μελέτη τοῦ J. L. Myres στό *Herodotus, father of History*, chap. II, «*Herodotus and his critics*», pp. 17-31. Ὁ συγγραφέας ὑπενθυμίζει ποικίλες θέσεις πού εἶχαν ὑποστηρίξει διάφοροι ὅσον ἀφορᾷ τή δομή τῆς Ἱστορίας καί ἐπικρίνει ιδιαίτερα τή θέση τοῦ K.W. Nitzsch «ἡ ὁποία ὑποτιμοῦσε τόν Ἡρόδοτο ἀποδίδοντάς του τό ρόλο... τοῦ ἐπιμελοῦς ἀλλ' ἀνεγκέφαλου συλλέκτη ὑλικοῦ». Ὁ J.L. Myres καταδεικνύει ἐξίσου καλά στά κέφ. IV καί V τῆς ἴδιας ἐργασίας τήν ἀφηγηματική ἐνότητα τῆς διήγησης τοῦ Ἡροδότου. Ὅπωςδήποτε πρέπει νά ἐπισημάνουμε ὅτι δέν προσυπογράφουμε πλήρως τήν ἀποψη πού ὑποστηρίζει ὁ J.L. Myres σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ Ἡρόδοτος εἶναι πράγματι ὁ πατέρας τῆς ἱστορίας — ὅπως ἀποφαίνεται καί ὁ Κικέρων (*De Legibus*, I, I, 5) — καί αὐτό ὀφείλεται στούς λόγους πού ἤδη ἀναφέραμε στήν «Εἰσαγωγή»: πρέπει νά γίνεται διάκριση μεταξύ τῆς μερικῆς ἢ ὀλικῆς ἀποδοχῆς τοῦ αἰσθητοῦ-ἐγκόσμιου πεπρωμένου τοῦ ἀνθρώπου — κάτι πού ἀποτελεῖ ἐπίτευγμα τοῦ Ἡροδότου — καί τῆς πραγματικῆς δυνατότητας πρὸς συγκρότηση ἐπιστημονικῆς γνώσης τοῦ παρελθόντος — κάτι πού ἀποτελεῖ προνόμιο μόνον τῆς σύγχρονῆς μας θεωρητικῆς σκέψης.
9. *Histoire de la litterature grecque*: «... τό ἔργο τοῦ Ἡροδότου ἔχει συλληφθεῖ, ὄχι ὡς ἔπος ὅπως ὑποστηρίζουν οἱ περισσότερες κριτικές, ἀλλά ὡς δράμα», 1.1, p. 333. Ἡ παρατεθεῖσα θέση ἐκτίθεται ἐν συντομία ἀπό τόν F. Correard στόν Ἡρόδοτό του. Ὁ Θουκυδίδης ὡς μαθητής τοῦ Αἰσχύλου, ὁ Ἡρόδοτος ὡς μαθητής τοῦ Ὀμήρου (pp. 233-234).

- Ό J.L. Myres, op. cit., chap. IV, καταδεικνύει ότι πρέπει να δούμε τό θέμα βαθύτερα καί να διακρίνουμε τή θεμελιώδη αυθεντικότητα τής Ιστορίας.
10. «Ἐπειδή, ἄν καί εἶναι ἐλεύθεροι [οἱ Λακεδαιμόνιοι], δέν εἶναι καθ' ὅλα ἐλεύθεροι: ἔχουν ἕναν κύριο, τόν νόμο, τόν ὅποιο τρέμουν πολύ περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἀκόμη καί οἱ δικοί σου ὑπήκοοι σέ φοβοῦνται». *Ιστορία*, βιβλ. 7ο.
 11. Βιβλίο Ἰο.
 12. Βιβλίο 6ο.
 13. Πρβλ. τό παράδειγμα τοῦ δικαστῆ Σισάμνεως πού τιμωρήθηκε ἀπό τόν Καμβύση, βιβλίο 5ο.
 14. «Αὐτοί [οἱ Πέρσες] δέν συνηθίζουν νά ὑψώνουν στούς θεούς ἀγάλματα, οὔτε ναοούς, οὔτε ἱερά· ἀντιθέτως κατηγοροῦν ὅσους κάνουν τέτοια πράγματα ὡς ἡλίθιους· ὁ λόγος εἶναι, κατά τή γνώμη μου, ὅτι ποτέ δέν σκέφθηκαν, ὅπως οἱ Ἕλληνες, πώς οἱ θεοί ἔχουν τήν ἴδια φύση μέ τόν ἄνθρωπο». Βιβλίο 1ο.
 15. Καλό θά ἦταν νά σημειώσουμε, γιά νά εἴμαστε ἀκριβέστεροι, ὅτι ὁ Ἡρόδοτος, ἐνῶ εἶναι σαφέστατος ὅσον ἀφορᾷ τήν ἄρνηση τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ ἀπό τους ἀνατολίτες, δέν διακρίνει καθαρά τήν ἐνότητα τοῦ ἀπολύτου ὄντος ὅπως αὐτή ἐκφράζεται στήν περσική θρησκεία· τήν ἐνότητα αὐτή τήν ἀντιλαμβάνεται κατά τόν τρόπο μέ τόν ὅποιο οἱ Ἕλληνες ἐκλαμβάνουν τήν πρωτοκαθεδρία τοῦ Διός ἐπί του συνόλου τῶν θεοτήτων. Πρβλ. Βιβλίο 1^ο.
 16. Πρβλ. τήν ὠραία ἀνάλυση τοῦ Burnouf, op. cit., t. I, pp. 338-339.
 17. Πρβλ. τίς παραπομπές πού παρέχει ὁ Ph. E. Legrand, op. cit., pp. 93-94.
 18. Id., pp. 97-100.
 19. Ὅσον ἀφορᾷ τό περιεχόμενο τής «ἀνθρωπολογίας» τοῦ Ἡροδότου, πρβλ. τή διάλεξη τοῦ J.L. Myres, «Herodotus and Anthropology», πού περιλαμβάνεται στόν τόμο *Anthropology and the classics*, pp. 121-168. Ὁ συγγραφέας ἐπιμένει ιδιαίτερα στή συσχέτιση τῶν «ἐθνολογικῶν» καί «κοινωνιολογικῶν» ἀναλύσεων τοῦ Ἡροδότου μέ τή διδασκαλία τοῦ Ἰπποκράτη.
 20. *Ιστορία*, βιβλίο 2ο.
 21. Βιβλίο 2ο.
 22. «Οἱ Πέρσες εἶναι οἱ κοσμικοὶ ἄνθρωποι πού ἔχουν τή μεγαλύτερη εὐχέρεια ἀποδοχῆς ξένων συνηθειῶν». Βιβλίο 1ο.
 23. «Ἄν ἤθελα νά ἐκθέσω τήν αἰτία θά κατέληγα νά μιλήσω γιά τά θεῖα πράγματα· ἀλλά σ' αὐτά τά πράγματα ἀποφεύγω πάση θυσία νά ἐπεκταθῶ· ὅ,τι ἔχω πει καί θίγει τέτοια θέματα τό εἶπα ἐξ ἀνάγκης». Βιβλίο 2ο.
 24. Βιβλίο 4ο.
 25. Πρβλ. παραδείγματος χάριν, «οἱ Φωκαεῖς προσπάθησαν ν' ἀγοράσοῦν ἀπό τοὺς κατοίκους τής Χίου τά νησιά πού ὀνομάζονται Οἰνοῦσαι ἀλλά οἱ κάτοικοι τής Χίου δέν θέλησαν νά τά πουλήσουν, γιατί φοβήθηκαν μήπως αὐτά γίνουν κέντρο διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου, κάτι πού κατόπιν θά ἔθιγε τά συμφέροντα τοῦ δικοῦ τους νησιοῦ». Βιβλίο 1^ο.
 26. Πρβλ. πύο κάτω, pp. 129-140.
 27. Τό πρόβλημα τίθεται στό βιβλίο 5ο καί «ἐπιλύεται» στό 8ο.
 28. Βιβλίο 4ο.
 29. Βιβλίο 4ο.
 30. Πρβλ. P.M. Schuhl, *Essai sur la Formation de la pensee grecque*, pp. 353-356.
 31. Βιβλίο 6ο.

32. «Κατά τή διάρκεια αὐτῶν τῶν ἐτῶν [μετά τήν καταστολή τῆς ἐξέγερσης], οἱ Ἴωνες δέν ὑπέστησαν πιά ἄλλες ἐχθροπραξίες ἐκ μέρους τῶν Περσῶν, ἀλλά ἐλήφθησαν, κατά τόν ἴδιο χρόνο, μέτρα πού τούς εὐνοοῦσαν πολύ... Ὅσον ἀφορᾷ τους Ἴωνες, ἐπρόκειτο γιά μέτρα εἰρηνικοῦ χαρακτήρα». Βιβλίο 6ο.
33. «Κατ' ἐμέ, βάσει αὐτῶν εἶναι ἀπό κάθε ἀποψη προφανές ὅτι ὁ Καμβύσης εἶχε καταληφθεῖ ἀπό ἄγρια τρέλα· γιατί ἂν δέν εἶχε συμβεῖ κάτι τέτοιο δέν θά ἐπιχειροῦσε νά γελοιοποιήσει τά θεῖα καί τά κατά παράδοσιν καθιερωμένα». Βιβλ. 5ο.
34. Πρβλ. Ἀντιφῶν, Διάλογοι, μετάφρ. Gemet ρ. 178 καί ὅλο τό κεφάλαιο πού ὁ P-M. Schuhl, op. cit. pp. 357-364 ἀφιερώνει στίς συζητήσεις πού γίνονται κατά τό τελευταῖο τρίτο του 5ου αἰῶνα ἀφορμώμενες ἀπό τήν ἀντιπαράθεση μεταξύ Ἑλλήνων καί Βαρβάρων.
35. Βιβλίο 1ο, «Προοίμιον».
36. Ἐκαταῖος ὁ Μιλήσιος, *Fragmenta historicorum graecorum*, C. καί I. Muller, t. I, frag. 332, p. 25: «Κατέγραψα αὐτά πού θ' ἀκολουθήσουν ἐπειδή καθετί μου φαινόταν ἀληθινό: γιατί οἱ Ἕλληνες κάνουν συζητήσεις πολλές καί, κατά τή γνώμη μου, γελοῖες» (Jacoby, t. I, frag. Ia, pp. 7-8).
37. «Ἐτσι ἀποφαίνονται οἱ Πέρσες καί οἱ Φοίνικες. Ὅσο γιά μένα, δέν πρόκειται νά ἀποφανθῶ ὅσον ἀφορᾷ αὐτά τά γεγονότα ὅτι ἐγιναν κατ' αὐτόν ἢ κατά τόν ἄλλο τρόπο. Θά ὑποδείξω ποιός, ἀπ' ὅσα προσωπικά γνωρίζω, ἄρχισε πρῶτος ἐχθροπραξίες κατά τῶν Ἑλλήνων». Βιβλίο 1^ο.
38. «Αὐτός ὁ Κροῖσος, πρῶτος ἀπό τους Βαρβάρους ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε, ὑπέταξε ὀρισμένους Ἕλληνες καί τούς ὑποχρέωσε νά τοῦ πληρῶνουν φόρο...». Βιβλίο 1ο.
39. Πρβλ. παραδείγματος χάριν, αὐτή τή διατύπωση: «Ἡ συνέχεια τῆς ἀφήγησής μου ἄπαιτει τώρα νά πῶ ποιός ἦταν αὐτός ὁ Κύρος... καί πῶς οἱ Πέρσες κατόρθωσαν νά γίνουν ἡγεμόνες στήν Ἀσία. Στήν ἐκθεσή μου θά βασισθῶ στά λεγόμενα ὀρισμένων Περσῶν, ἐκείνων πού δέν θέλουν νά μεγαλοποιήσουν τήν ἱστορία τοῦ Κύρου ἄλλα νά ποῦν τήν ἀλήθεια». Βιβλίο 1ο.
40. Βιβλίο 3ο.
41. Ὁ Μαρδόνιος κάνει στόν Ξέρξη τήν ἐξῆς δήλωση: «... ἂν προελάσεις κατά τῶν Ἀθηναίων θά μιλοῦν γιά σένα εὐνοϊκά σ' ὀλόκληρο τόν κόσμο». Βιβλίο 7ο.
42. Βιβλίο 3ο.
43. «ὦ, βασιλέα, ἐσύ πού εἶσαι τόσο ἰσχυρός, παραμένεις ἀδρανῆς χωρίς νά προσθέτεις στήν αὐτοκρατορία τῶν Περσῶν κανέναν λαό, καθόλου δύναμη. Ὅμως εἶναι πρόπον ἕνας νέος ἄνδρας, κάτοχος μεγάλου πλούτου νά διακρίνεται μέ κάποιο κατόρθωμα γιά νά ξέρουν οἱ Πέρσες ὅτι ὁ ἡγέτης τους εἶναι ἄνδρας ἀληθινός. Ἡ δράση παρουσιάζει γιά σένα διπλό πλεονέκτημα: καί θά δείξεις στους Πέρσες τί ἄνδρας εἶναι ὁ Πρίγκηπας τους καί, ἐξαντλώντας τους διά τοῦ μόχθου τοῦ πολέμου, θά τούς ἐμποδίσσεις νά συνωμοτήσουν ἐναντίον σου ὅπως θά μπορούσαν νά κάνουν ἂν ἔμεναν ἀπραγοί». Βιβλίο 3ο.
44. Ὁ Δαρεῖος «μόλις ἔμαθε γιά τήν ἀθηναϊκή ἐπιδρομή κατά τῶν Σάρδεων ἀνέκραξε: "ὦ, Δία δῶσε μου τή βοήθειά σου νά ἐκδικηθῶ τούς Ἀθηναίους" καί ἀφοῦ τό εἶπε αὐτό διέταξε ἕναν ἀπό τους ὑπηρέτες τους νά τοῦ ἐπαναλαμβάνει τρεῖς φορές, κάθε φορά πού θά τοῦ ἔφερνε τό δεῖπνο του: "Κύριε, θυμήσου τούς Ἀθηναίους"». Βιβλίο 5ο.
45. «Οἱ προτάσεις πού [ὁ Μαρδόνιος] ὑποστήριζε ἐξωθοῦσαν σ' ἐκδίκηση· καί σ' αὐτές τίς προτάσεις προσέθετε συχνά ὅτι ἡ Εὐρώπη ἦταν ἕνα μέρος πολύ ὠραῖο μέ ὀπωροφόρα δένδρα κάθε εἶδους πού ἡ εὐφορία τους ἦταν μεγάλη...». Βιβλίο 7ο.

46. Βιβλίο 8ο.
47. Βιβλίο 3ο.
48. Πρβλ. κυρίως Ph. E. Legrand, *op. cit.*, pp. 120-121.
49. Τά κύρια θέματα αυτής της «φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας» ἐκτίθενται κατὰ τρόπον λίγο συνοπτικό ἀλλά πάντοτε ἀκριβή στό ἤδη παλαικό ἔργο τοῦ E. Tournier. *Nemesis et la Jalousie des Dieux*, 2e periode, chap. III, «L'i- dee de Nemesis dans la litterature», par. 2, pp. 142-165.
50. Burnouf, *op. cit.*, 1.1, p. 333.
51. Αἰσχύλος, *Πέρσαι*, στ. 345-347.
52. «Στήν πραγματικότητα, τό ἀρχαϊκό στό ἔργο τοῦ Ἡροδότου δέν συνίσταται τόσο στήν περί χρόνου ἀντίληψη, ὅσο στόν τρόπο διά τοῦ ὁποίου ὁ χρόνος λειτουργεῖ ἐντός του ἱστορικοῦ ἔργου». P. Vidal-Naquet, «Temps des Dieux et Temps des Hommes». Πρβλ. ἐπίσης τίς ἀναλύσεις τοῦ R. Schaerer, *L'Homme antique...*, chap. VII, pp. 231 sqq.
53. Βιβλίο 1ο.
54. «Προεῖπαν στόν Κροῖσο ὅτι, ἂν διεξήγαγε πόλεμο κατὰ τῶν Περσῶν, θά κατέστρεφε μία μεγάλη αὐτοκρατορία». Βιβλ. 1^ο.
55. Ὁ Κύρος στόν Ὑστάσπη: «Τό ξέρω [ὅτι ὁ Δαρεῖος ἔχει πεισθεῖ ὅσον ἀφορᾷ τή συνωμοσία] μέ τρόπο ἀλάθητο, θά σοῦ ἐξηγήσω πῶς. Οἱ θεοί φροντίζουν νά μοῦ προαγγέλουν ὅτιδήποτε θά μέ ἀπειλήσει». Βιβλίο 1ο.
56. «...Ἐκεῖνο πού συνήθως στοιχειώνει τά ὄνειρα ὑπό μορφήν δράματος εἶναι ἐκεῖνο πού ἀπασχολοῦσε τή σκέψη κατὰ τή διάρκεια τῆς ἡμέρας: ... ἂν παρ' ὅλα αὐτά δέν εἶναι ἔτσι ὅπως νομίζω, ἂν ὑπάρχει κάτι θεῖο... ἄς φανερωθεῖ καί σέ μένα τό ὄραμα, ὅπως συνέβη σ' ἐσένα, καί ἄς μου δώσει διαταγές». Βιβλίο 7ο.
57. «Ἐφόσον μᾶς σπρώχνει μία ὑπεράνθρωπη θέληση, ἐφόσον οἱ Ἕλληνες εἶναι, ὡς φαίνεται, καταδικασμένοι νά ὑποστοῦν μία καταστροφή πού τήν ἀποφάσισαν οἱ Θεοί, πείθομαι καί ἐγώ καί ἀλλάζω γνώμη». Βιβλίο 7ο.
58. Βιβλίο 1ο. Τό ἑλληνικό κείμενο εἶναι: «χρῆν γάρ Κανδαύλη γενέσθαι κακῶς».
59. Αἰσχύλος, *Προμηθεύς δεσμώτης*, στ. 551-552.
60. «Ὁ Ἄμασις... κατάλαβε ὅτι ἦταν ἀδύνατο ἓνας ἄνθρωπος νά γλιτώσει κάποιον ἄλλον ἀπό τό μέλλον πού τοῦ εἶχε ἐπιφυλάξει ἡ μοῖρα καί ὅτι ὁ Πολυκράτης, καθ' ὅλα εὐτυχῆς, δέν θά μπορούσε παρά νά ἔχει κακό τέλος». Βιβλίο 3ο.
61. «Ἦταν ὅμως ἀδύνατον νά λυγίσουν οἱ Μοῖρες. Ὅτι αὐτές ἐπέτρεψαν ὁ θεός τό πραγματοποιήσε καί ἀντάμειψε τόν Κροῖσο· καθυστέρησε τρία χρόνια τήν πτώση τῶν Σάρδεων ἄς τό προσέξει καλά αὐτό ὁ Κροῖσος, νικήθηκε μέ τρία χρόνια καθυστέρηση ἀπό τό χρόνο πού εἶχε ὀρίσει ἡ μοῖρα». Βιβλίο 1ο.
62. Ἡ ἴδια ἰδέα ἐπανερχεται διαρκῶς στούς τραγικούς. Πρβλ. παραδείγματος χάριν: «Οἱ θεοί, πρό πολλοῦ καθόρισαν τό πεπρωμένο τῶν Περσῶν καί τοὺς ὀρισαν ὡς ἔργο τοὺς πολέμους πού καταστρέφουν τά προχώματα, τίς πολυτάραχες κονταρομαχίες καί τήν ἀνατροπή τῶν πόλεων». Αἰσχύλος, *Πέρσαι*, στ. 101-107.
63. Ἐλεατική ρήτρα [ἔλλ. στό κ.] τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας. Πρβλ. G. Glotz, *La Solidarite de la Famille dans le Droit criminel en Grece*, pp. 244 sqq.
64. «Καί ἔτσι ὁ Γύγης ἔγινε βασιλιάς. Ὅπωςδῆποτε ὅμως ἡ Πυθία προσέθεσε ὅτι οἱ Ἡρακληδεῖς θά ἔπαιωναν ἐκδίκηση ἀπό τήν τέταρτη γενεά τῶν ἀπογόνων του». Βιβλίο 1ο.
65. Βιβλίο 7ο.

66. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐξέλιξη τῆς σημασίας αὐτῆς τῆς λέξης ἀπὸ τὸν Ὅμηρο μέχρι τὸν 5ο αἰ., πρβλ. τὸ προλογικὸ κεφάλαιο καὶ τὸ κέφ. II τοῦ IIIου μέρους τῆς ἀξιοθαύμαστης ἐργασίας τοῦ L. Gernet, *Recherches sur le developpement de la Pensee juridique et morale en Grece*.
67. Πρβλ. παραδείγματος χάριν, Βιβλίο 1ο.
68. Βιβλίο 1ο.
69. Βιβλίο 3ο.
70. Βιβλίο 1ο.
71. Βιβλίο 7ο.
72. Πρβλ. μετάφραση Legrand, LVII, ρ. 88, n. 1.
73. «Ὑπ' αὐτές τίς συνθήκες ἢ ἐπιτυχία εὐνοεῖ συνήθως ἐκείνους πού ἔχουν τὴ βούληση νά δράσουν, ἐνῶ σ' ἐκείνους πού ἀσκοῦν κριτική στὰ πάντα καὶ βραδυποροῦν δέν προσφέρεται ἀπὸ μόνη της... Γιατί ἢ ἐπίτευξη μεγάλων πραγμάτων πρέπει νά ἐξαγοράζεται μέ τὴν ἀνάληψη μεγάλων κινδύνων». Βιβλίο 7ο.
74. «Εἶναι πού ὅταν τό σκέφτομαι αὐτό, ἀπάντησε ὁ Ξερξης, μέ καταλαμβάνει θλίψη γιὰ τὴ βραχύτητα τοῦ ἀνθρώπινου βίου, ἐπειδὴ ἀπὸ ὅλους αὐτοὺς τοὺς τόσο πολυάριθμους ἀνθρώπους σέ ἑκατό χρόνια δέν θά ἐπιζεῖ κανεῖς». Βιβλίο 7ο.
75. Αἴας, στ. 758-761.
76. Βιβλίο 1ο.
77. Ἡ ἴδια ἰδέα ἀπαντᾶται καὶ στὸν Αἰσχύλο: «Κολάκευα τὸν ἑαυτό μου, ἐγώ, πῶς οἱ θεοὶ θά εἶχαν βαλθεῖ ἀπὸ καιρό νά τοὺς ἀποτελειώσουν, ἀλλ' ὅταν σπεύδει κανεῖς μόνος του πρὸς τὴν καταστροφή του, τότε βάζουν ἕνα χέρι κι οἱ θεοί». *Πέρσαι*, στ. 741-742.
78. Βιβλίο 6ο.
79. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀντίθεση μεταξύ του τρόπου σκέψης καὶ ἔκφρασης στὸν Ἡρόδοτο καὶ τὸν Θουκυδίδη πρβλ. κυρίως τίς πολύ ἐνδεικτικὲς παρατηρήσεις τοῦ R.W. Macan στό ἤδη ἀναφερθέν κεφάλαιο τῆς Cambridge Ancient History, vol. V καὶ τὴ λεπτότατη καὶ μετρημένη ἀνάλυση τοῦ A.W. Gomme, *The Greek Attitude to Poetry and History*, chap. I.
80. Βιβλίο 7ο. Πρβλ. ἐπίσης: «Αὐτοὶ [οἱ Ἀθηναῖοι] ὑπῆρξαν πράγματι, ἀπ' ὅσο ξέρουμε, οἱ πρῶτοι ἀπ' ὅλους τοὺς Ἕλληνες πού ἔσπευσαν ἐναντίον τοῦ ἐχθροῦ, οἱ πρῶτοι πού ἀντεξάν στή θέα τοῦ ὀπλισμοῦ τῶν Μήδων καὶ τῶν ἀνδρῶν πού τὸν ἔφεραν ὅταν, μέχρι τότε, καὶ μόνον στό ἄκουσμα τοῦ ὀνόματος τῶν Μήδων τοὺς Ἕλληνες τοὺς κατέλαμβανε φόβος». Βιβλίο 6ο.
81. Βιβλίο 3ο.
82. Πρβλ. Legrand, trad. Hist., t. III, p. 133, n. 1.
83. Πρβλ., παραδείγματος χάριν, «εἶναι εὐκολότερο, ὡς φαίνεται, νά ἐξαπατήσει κανεῖς πολλοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὸ νά ἐξαπατήσει μόνον ἕναν: ὁ Ἀρισταγόρας δέν κατόρθωσε νά ἐξαπατήσει τὸν Κλεομένη τὸν Λακεδαιμόνιο ὅταν ἦταν μόνος του· τὸ πέτυχε ὅταν εἶχε νά κάνει μέ τρεῖς μυριάδες Ἀθηναίων». Βιβλίο 5ο.
84. «Οἱ Λακεδαιμόνιοι κατάλαβαν ὅτι ὁ λαὸς τῆς Ἀθήνας, ὄντας ἐλεύθερος, θά ἦταν ἱκανὸς νά παραβληθεῖ μέ τὸ λαὸ τῆς Σπάρτης, ἐνῶ ἂν τὸν καταδυναστεύαν τύραννοι θά γινόταν ἀνίσχυρος καὶ θά ὑπάκουε πρόθυμα». Βιβλίο 5ο.
85. «Λοιπόν, ἡ Ἀθήνα ἀπελάμβανε πλήρη εὐημερία. Ἡ ὑπεροχὴ τῆς ἰσότητος ὁμῶς δέν φαινόταν μόνον σέ μία μεμονωμένη περίπτωση, ἐκδηλωνόταν γενικά, παντοῦ: κυβερνώμενοι ἀπὸ τυράννους οἱ Ἀθηναῖοι δέν ὑπερέβαιναν στὸν πόλεμο κανένα ἀπὸ

τους λαούς πού κατοικοῦσαν γύρω τους· ἀπαλλαγμένοι ἀπό τυράννους, ξεπέρασαν ὅλους τους ἄλλους κατά πολύ καί βρέθηκαν στήν πρώτη γραμμή». Βιβλίο 5ο.

86. Πρβλ., παραδείγματος χάριν, «ἀποφασίσαμεν ὅτι τό πρῶτο πράγμα πού ἔπρεπε νά γίνει ἦταν νά τεθεῖ τέρμα στίς ἐχθρότητες καί τούς πολέμους πού τούς ὅπλιζαν ἐναντίον ἀλλήλων». Βιβλίο 7ο.

87. Βιβλίο 8ο.

88. Βιβλίο 7ο.

89. Βιβλίο 7ο.

90. Πρβλ., παραδείγματος χάριν, τούς λόγους τοῦ Μαρθόνιου πρὸς τόν Ξέρξη: «Κι ὅμως οἱ Ἕλληνες, ἀπ' ὅ,τι ἀκούω νά λέγεται, συνηθίζουν νά ἐμπλέκονται σέ πολέμους ὑπό τίς πιό παράλογες συνθήκες, ἐπειδή τούς λείπει ἡ κρίση καί κάνουν βλακεῖες... Οἱ νικητές δέν ἀποσύρονται χωρίς μεγάλες ἀπώλειες· ὅσο γιά τούς ἠττημένους, οὔτε πού μπορῶ νά πῶ τίποτε γι' αὐτούς, ἀφανίζονται. Ἐφόσον μιλοῦν τήν ἴδια γλώσσα θά ἔπρεπε νά θέτουν τέρμα στίς διαφορές τούς χρησιμοποιώντας κήρυκες καί ἀγγελιαφόρους ἢ ὅποιοδήποτε ἄλλο μέσο ἐκτός ἀπό τά ὅπλα...». Βιβλίο 7ο.

91. «Οἱ Θράκες ἀπαρτίζουν τόν πιό πολυάριθμο λαό τοῦ κόσμου, τουλάχιστον μετά τούς Ἰνδούς· ἂν ὑπάκουε σ' ἓναν μόνον ἡγέτη καί τόν ἐνέπνεε τό ἴδιο πνεῦμα αὐτός ὁ λαός θά ἦταν ἀήττητος καί κατά πολύ ἰσχυρότερος ὢλων τῶν ἄλλων, κατά τή γνώμη μου». Βιβλίο 5ο.

92. «Αὐτός [ὁ Θαλής ὁ Μιλήσιος] συμβούλευε τούς Ἴωνες νά δημιουργήσουν μία κοινή κυβέρνηση πού θά ἔδρευε στήν Τέω, ἐπειδή ἡ Τέως βρισκόταν στό κέντρο τῆς Ἰωνίας· οἱ ἄλλες πόλεις δέν θά ἔπαυαν νά εἶναι κατοικημένες καί θά ἐνεῖχαν θέση δήμων». Βιβλίο 1ο.

93. «Ὅσο ἡ εἰρήνη ὑπερισχύει, μέ τά πλεονεκτήματά της, ἐναντι του πολέμου, τόσο ὑπερβαίνει σέ καταστροφικότητα ὁ ἐμφύλιος πόλεμος τόν ἐξωτερικό πόλεμο ὅπου ὅλες οἱ φατρίες ἀπό κοινοῦ προστρέχουν ὑπέρ τῆς σωτηρίας τοῦ Κράτους». Βιβλίο 8ο.

94. «... καθὼς οἱ Ἕλληνες στό σύνολό τους ἔχουν τό ἴδιο αἷμα, μιλοῦν τήν ἴδια γλώσσα, λατρεύουν τούς ἴδιους θεούς στά ἴδια ἱερά, κάνουν τίς ἴδιες θυσίες, ἔχουν τίς ἴδιες συνήθειες, τά ἴδια ἦθη, δέν θά ἦταν ἐπονείδιστο νά τούς πρόδιδαν οἱ Ἀθηναῖοι». Βιβλίο 8ο.

95. Ορ. cit., τ. I, ρ. 337: «Ὅσον ἀφορᾷ τους ἐθνικούς ἀγῶνες, ἐκεῖνες τίς μεγάλες μετακινήσεις πληθυσμῶν ἀλληλοσυγκρουόμενων, δέν συμβαίνουν πιά πρὶν ἀπό τόν Ἀλέξανδρο· ἔτσι ὁ Ἡρόδοτος μόνον ἦταν σέ θέση νά γράψει μιᾶ ἀποκλειστικά ἐθνική ἱστορία».

96. Βιβλίο 7ο.

97. «Ἡ Ἑλλάδα ἀνέκαθεν ζεῖ τή φτώχεια· ἄλλα στή φτώχεια προστίθεται τό θάρρος πού ἀποτελεῖ καρπὸ τῆς ὑπομονῆς καί τῶν αὐστηρῶν νόμων καί χάρη σ' αὐτό ἡ Ἑλλάδα ἀναχαιτίζει τή φτώχεια καί τήν ὑποδούλωση σ' ἓναν μοναδικό κύριο». Βιβλίο 7ο.

98. Ορ. cit., pp. 139-140.